सुखाचा प्रारब्धभोग फलोन्मुख झाल्यामुळें त्या योग्याचें ह्या अवस्थेंतून व्युत्थान संभवतें, पण हें व्युत्थान लोकदृष्टीनेंच केवळ असतें. योग्याच्या दृष्टीनें तो समाहित असला काय किंवा व्युत्थित असला काय तो सर्वदा मुक्तच असतो.

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥

अशीच त्याची स्थिति असते. व्युत्थानावस्थेंत लोकदृष्टीनें त्याच्या हातून कर्में घडत असल्याचें जरी दिसलें तरी 'नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' तो तत्त्ववेत्ता योगी 'मी कांहींच करीत नाहीं' असें मानीत असतो. कारण 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' किंवा 'इंद्रियाणी-न्द्रियार्थेषु वर्तन्ते' हीच खरी वस्तुस्थिति असते आणि कैवल्याचा साक्षात्कार झाल्यामुळें त्याच्या चित्तांतील द्रष्टृदृश्यसंयोगाची म्हणजेच देहेंद्रियांवरील अध्यासाची निवृत्ति झालेली असते. ह्यामुळें देहेंद्रियादिकांना तो आपणाहून वेगळेपणानें पाहत असतो. अर्थात् 'देहेंद्रियादिकच मी आहें' ही भावनाच नसल्यामुळें "मी नसून त्यांचा द्रष्टा चेतनपुरुष आहें' अशा प्रकारची आत्मभावभावनाही निष्प्रयोजनत्वामुळें चित्तांत उदित होत नाहीं.

निर्विकल्प समाधिद्वारा आत्म्याचें विशेष दर्शन झाल्यावर आत्मभावभावना निवृत्त झाल्याची जी ही अवस्था ती अपरोक्षानुभवांतील पहिली सत्त्वापत्ति नांवाची पायरी होय हें वर सांगितलेंच आहे. सात ज्ञानभूमींतील ही चौथी भूमि होय. हिच्या पुढील पांच, सहा व सात ह्या जीवन्मुक्तावस्थेंतील विश्रांति तारतम्यानें सिद्ध होणाऱ्या पुढील भूमि होत. देहादिकांवरील अध्यास आत्मसाक्षात्कारानें सर्वथा निवृत्त झाला असल्यानें ह्या सर्व भूमिकांत आत्मभावभावनानिवृत्ति टिकूनच असते. ह्यांतील पांचव्या भूमिकेला 'असंख्यसक्ति' हें नांव आहे. ह्या भूमीवरील योग्याच्या ठिकाणीं योगसिद्धि सहजपणें प्रकट होत असतात, पण तो योगी मात्र त्या सिद्धींत संसक्त होत नाहीं, म्हणून ह्या भूमिकेला असंसक्ति असें नांव आहे. सत्त्वापत्ति ह्या चतुर्थ भूमीवर स्थिर झालेल्या आत्मसाक्षात्कारामुळें परिच्छिन्न अहंभावाचा त्याग घडून पूर्णाहंभावाचा लाभ असंसक्ति ह्या पांचव्या भूमीवर होतो. आपल्यापुढें असलेलें अन्न आपण खाल्लें म्हणजे जसें तें आपण

आत्मत्वानें पाहतों व अनुभवतों त्याप्रमाणेंच ह्या असंसक्ति भूमीवर जीवन्मुक्त पुरुषाच्या ठिकाणच्या परिच्छिन्न अहंभावाची पूर्णतया निवृत्ति झालेली असल्यामुळें हें सर्व विश्व तो पूर्णाहंताकवलित असेंच पाहत व अनुभवीत असतो. अशा अवस्थेंत असतांना तो योगी विश्वांतील शक्तींशीं तादात्म्य पावलेला असल्यानें त्याच्या चित्तांत एखादा संकल्प स्फुरण्याचा अवकाश कीं लागलीच त्या संकल्पानुसार सर्व गोष्टी घडून येतात. छांदोग्योपनिषदांत "स यदि अन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतः" म्हणजे तो जर अन्नपानलोककाम झाला तर त्याच्या नुसत्या संकल्पानेंच त्याच्याशीं अन्नपान संबद्ध होतें, इत्यादि प्रकारचें जें वर्णन आहे तें असंसक्ति नामक पांचव्या ज्ञानभूमीवर असलेल्या योग्यांचेंच होय. शें-दोनशें लोकांकरितां शिजविलेलें अन्न सहस्रावधि लोक जेवून गेले तरी संपलें नाहीं अशीं उदाहरणें क्वचित् घडल्याचें आपण पाहतों किंवा ऐकतों, त्यांची उपपत्ति अशीच आहे. हेंचसें काय, पण ह्या भूमिकेवरचा योगी 'यं यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति' म्हणजे ज्या ज्या कामाची कामना तो करितो तो तो काम किंवा इच्छा ह्यांच्या केवळ संकल्पानेंच ह्याच्याशीं संबद्ध होतो. अशा रीतीनें सत्त्वापत्तीमध्यें आत्मसाक्षात्कार पूर्णतेला पोंचतो आणि असंसक्ति नामक पुढील भूमिकेंत योग्याच्या अंगचें सिद्धिवैभव सहजपणें प्रकट होत असतें. ह्या दोन्ही अवस्थांत योग्याला जगद्भान असतें, म्हणून ही जीवन्मुक्ताची जागृतावस्था होय. ह्याच्या पुढच्या सहाव्यां भूमीला पदार्थाभाविनी असें नांव आहे आणि तुर्यगा ही सातवी ज्ञानभूमि होय. जीवन्मुक्तींतील स्वप्नतुल्य अवस्था म्हणजे पदार्थाभाविनी होय आणि तुर्यगा ही सुषुप्तावस्था होय. स्वप्नांत कांहीं तरी भास असतो म्हणून ती झोप नव्हे आणि बाह्य जगताचें भान नसतें म्हणून ती जागृतीही नव्हे. अशीच स्थिति पदार्थाभाविनी ह्या भूमिकेवर येऊन पोचलेल्या योग्याची होत असते. एखादा झोपाळू माणूस बाह्य व्यवहार करीत असला तरी त्याच्या डोळ्यांवर झांपड असल्यानें ते व्यवहार त्याच्या हातून नीट होत नाहींत, त्याचप्रमाणें हा योगी 'अंतर्मुखतया नित्य बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन्, उपशांततया नित्यं निद्रालुरिवलक्ष्यते' म्हणजे बाह्य व्यापार करीत असला तरी त्याचें चित्त अंतर्मुख होऊन आत्म्याच्या ठिकाणीं उपशांत झालेलें असल्यामुळें झोपाळू माणसाप्रमाणें तो सर्व जगद्व्यवहार करीत असतो. तो समाधींत आहे म्हणावें तर तो

जगद्व्यवहार करीत आहे असें बाह्यतः दिसतें आणि त्याला जगद्भान आहे म्हणावें तर झोपेमुळें एखाद्या सुंद झालेल्या माणसाप्रमाणें त्याचें वर्तन दिसून येतें. श्रीमच्छंकराचार्यांनीं अशा भूमिकेवरील विशेषदर्शी पुरुषाचें वर्णन केलें आहे, तें येणेंप्रमाणें —

ब्रह्माकारतया सदास्थिततया निर्मुक्त बाह्यार्थधीः
अन्यावेदित भोग्यभागकलनो निद्रालुवद्बालवत् ।
स्वप्नालोकितलोकवज्जगदिदं पश्यन्कचिल्लब्धधीः
आस्ते कश्चिदनन्तपुण्यफलभुग्धन्यः स मान्यो भुवि ॥

‘ अशा प्रकारचा जीवन्मुक्त पुरुष सदा ब्रह्माकारतेनें राहत असल्यामुळें त्याची बुद्धि बाह्य अर्थांतून मुक्त झालेली असते. तो एखाद्या निद्रालु माणसाप्रमाणें किंवा तान्ह्या मुलाप्रमाणें इतरांच्या प्रेरणेनें योग्य पदार्थांचा उपभोग घेत असतो.. त्याला जगद्भान झालेंच तर अगदीं क्वचित् होतें आणि त्या वेळीं तो ह्या सृष्टीकडे स्वप्नांत पाहिलेल्या सृष्टीप्रमाणें पाहत असतो. आपल्या अनंत पुण्याच्या फळांचा उपभोग घेणारा अशा प्रकारचा जीवन्मुक्त योगी धन्य होय ! तो पृथ्वीवर सर्वांना मान्य होतो हेंही योग्यच होय. असा योगी बहुधा समाध्यवस्थेंतच असतो. त्या अवस्थेंतूनच तो देहभानावर आलाच तर महत्प्रयासानेंच येतो आणि पुनः लागलीच तो समाध्यवस्थेंत जातो. अशा रीतीनें त्याच्या दृष्टीनें बाह्य जगतांतील पदार्थांचा अभावच जणुं झालेला असतो. म्हणून ह्या भूमीस पदार्थाभाविनी असें म्हटलें आहे. शिखिध्वजाला देहभानावर आणण्याला चूडालेला जे महत्प्रयास करावे लागले, किंवा प्रल्हादाची समाधि उतरण्यासाठीं श्रीविष्णूंना अत्यंत मोठ्यानें पांचजन्य शंख जो फुंकावा लागला त्याचें कारण म्हणजे ते दोघे ह्या पदार्थाभाविनी नामक सहाव्या ज्ञानभूमीवर पोचलेले होते हें होय. सातवी ज्ञानभूमि तुर्यगा ही जीवन्मुक्तींतील सुषुप्तिसदृश अवस्था होय. ह्या भूमिकेस पोचलेल्या योग्याचें स्वतः किंवा परतः व्युत्थानच नाहीं. तो सर्वदा जगत्प्रतिभासरहित अशा अवस्थेंतच असतो. त्याचे देहव्यवहार चाललेले असतात. पण ते ईश्वरप्रेरित प्राणवायूनें चाललेले असतात. त्या व्यवहारांशीं त्याच्या चित्ताचा लेशही संबंध नसतो. छांदोग्यांत ‘ नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेषायमस्मिन्शरीरे प्राणो युक्त, असें जें वर्णन केलें आहे तें ह्या तुर्यगावस्थित योग्याचेंच

होय. अशा आत्मज्ञान्याला 'लोकांच्या समीप वावरणाऱ्या आपल्या शरीराचें स्मरण नसतें. प्रयोग्य म्हणजे शिकविल्यामुळें रथाला किंवा गाडीला जुंपण्यास योग्य झालेला घोडा किंवा बैल त्या रथाला किंवा गाडीला जुंपल्यावर सारथ्याच्या किंवा गाडीवानाच्या सूचनेची अपेक्षा न करितांच ज्याप्रमाणें तो रथ किंवा ती गाडी उद्दिष्ट स्थलीं नेऊन पोंचवितो त्याप्रमाणें ईश्वरानें जीवन्मुक्ताच्या शरीरांत नियुक्त केलेला प्राणवायु योगी प्रयत्नांवांचूनच त्याचे देहव्यवहार घडवून आणीत असतो. भागवतांतही तुर्यगावस्थित योग्याचें अशाच प्रकारचें वर्णन आहे.

देहं विनश्वर मवास्थित मुत्थितं वा
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥

मद्य पिऊन धुंद झालेल्या मनुष्याला आपलें वस्त्र अंगावर असलें काय किंवा तें दैववशात् सुटून पडलें काय ह्याचें जसें भान असत नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या सिद्ध पुरुषाला आपलें नश्वर शरीर बसलें आहे, कां उठलें आहे ह्याचें भान असत नाहीं. कारण त्या योग्याचें चित्तच स्वरूपाकार झालेलें असतें.' अशा प्रकारचा सिद्ध महात्मा ज्या शरीराच्या द्वारा ह्या थोर पदवीस पोचला तें शरीर जीवमान असल्यामुळें ह्या अवस्थेला जीवन्मुक्तींतील भूमिका म्हणावयाचें तें केवळ लोकदृष्टीनेंच होय. त्या सिद्ध पुरुषाच्या दृष्टीनें ही विदेहमुक्तीच असते.

सारांश, त्रिगुणांची जी भोगापवर्गार्थतारूप प्रेरक शक्ति तिच्यांतील भोगार्थता जोंपर्यंत प्रभावी असते तोंपर्यंत प्रत्येक जीव अज्ञान, आवृत्ति आणि विक्षेप ह्या तीन अवस्थांत अडकलेला राहून अनेक योनींतील जन्ममरणरूप संसारचक्रांत भ्रमण करीत असतो. पुढें भोगार्थता कृतकार्य झाल्यावर अपवर्गार्थता प्रभावी होते आणि मग जीवाचा प्रवास मोक्षाच्या दिशेनें सुरू होतो. शुभेच्छा आणि विचारणा ह्या दोन भूमिका त्यानें क्रमानें आक्रमिल्या म्हणजे त्याला परोक्षज्ञान होतें. 'तनुमानसा' ह्या तिसऱ्या भूमीवर त्याच्याकडून निदिध्यासन घडून निर्विकल्प समाधीच्या धारणा आणि ध्यान ह्या पूर्वावस्थांत त्याचा प्रवेश होतो. सत्त्वापत्ति ह्या चौथ्या भूमिकेवर त्याला निर्विकल्प समाधिद्वारा आत्मसाक्षात्कार

होतो. येथून त्याला "अंतर्बहिः सर्वत एव सर्वदा स्वरूपाविस्फूर्तिरयत्नतः स्यात्" आंतून बाहेरून अशा सर्व बाजूंनीं स्वरूपस्फुरण प्रयत्नावांचून सर्व काल होऊं लागतें. हेंच ह्या सूत्रांत विवक्षित असलेलें विशेष दर्शन होय. विशेषदर्शी झाल्यामुळें मागील भूमिकेवर कराव्या लागणाऱ्या निदिध्यासनरूप आत्मभावभावनेची येथून पुढें निवृत्ति होते. पांचव्या असंसक्ति नामक भूमिकेवरील योग्यांच्या ठिकाणीं अनेक सिद्धींचे चमत्कार सहजपणें प्रकट होऊं लागतात. पुढील पदार्थाभाविनी ह्या भूमिकेवर योगी गेला म्हणजे तो बहुतेक समाधितंद्रींतच असतो व त्याला जगद्भान अगदीं क्वचित् होतें. सातव्या तुर्यगा भूमीवर गेलेल्या योग्याची अखंड समाध्यवस्था असते. ही साक्षात् विदेहमुक्तीच असते. कारण ह्या अवस्थेंतून त्याला स्वतः किंवा परतः कोणाकडूनच व्युत्थानदशा येऊं शकत नाहीं. ज्या कर्मामुळें अशा जीवन्मुक्ताला देह उत्पन्न झालेला असतो त्या कर्माचा क्षय होतांच त्याच्या शरीरांतील व्यष्टिभूत प्राणादि तत्त्वें आपापल्या समष्टिभूत तत्त्वांत विलीन होतात आणि तो योगी लोकदृष्टीनेंही 'जेथें गेला असतां योगी पुनः परत येत नाहीं असें जें परं धाम' म्हणजे विदेहमुक्ति तिला प्राप्त होतो. व्यष्टिभूत चित्तांतील भोगापवर्गार्थतारूप शक्ति कृतकार्य झाल्यामुळें त्रिगुणांच्या परिणामक्रमाची समाप्ति होऊन जन्ममरणरूप संसारचक्रांतून त्या जीवाची अंतिम स्वरूपाची मुक्तता होते.

ह्या सूत्राचें एकंदरींत तात्पर्य असें कीं चौथ्या भूमिकेवर निर्विकल्प समाधिद्वारा साधकाला आत्म्याचें विशेष दर्शन म्हणजे आत्मसाक्षात्कार झाला म्हणजे मी आत्मा हें ज्ञान त्याच्या बुद्धींत अगदीं सहजपणें स्फुरूं लागतें व मग 'मी देहादिक नसून त्यांचा साक्षी आहें' अशा प्रकारची आत्मभावभावना निवृत्त होते. सहजपणें स्वरूपस्फुरण जोंपर्यंत होत नाहीं तोंपर्यंत आपल्याला स्वतःचें विशेषदर्शन झालें नाहीं असें पक्कें समजून साधकानें निदिध्यासन आणि निर्विकल्प समाधीचा अभ्यास हीं आत्मसाक्षात्कार होईपर्यंत अखंडपणें चालू ठेवावींत.

आत्म्याचें विशेष दर्शन झाल्यानंतर चित्ताचा प्रवाह कसा वाहत असतो तें पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे, तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

सूत्रार्थ— आत्म्याचें विशेष दर्शन झाल्यामुळें आत्मभावभावना निवृत्त झाली असतां त्या योग्याच्या

चित्ताचा प्रवाह कैवल्यरूपी उंच प्रदेशाकडून विवेकरूपी निम्न म्हणजे सखल प्रदेशाकडे वाहत राहातो.

विवरण — सत्त्वापत्तिनामक चौथ्या भूमीवर कैवल्यसाक्षात्कार होतो म्हणून मागील सूत्रांत सांगितलें आहे. साक्षात्कार होतांच चित्त स्वरूपतः नष्ट होतें असें मुळींच नाहीं आणि जोंपर्यंत तें स्वरूपतः उर्वरित राहतें तोंपर्यंत तें व्युत्थानावस्थेंत आलें असतां त्याचा वृत्तिरूप परिणाम चालू होणारच. ज्ञानोत्तर हा वृत्तिरूप परिणाम कशा प्रकारचा असतो तें ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे. चित्त स्वभावतः बहिर्मुख असल्यामुळें तें ज्ञानपूर्वकालीं विषयाकार होत असे हें स्वाभाविकच होतें. तें विषयाकार झालें म्हणजे

विषयेष्वाविशत्त्येतः संकल्पयति तद्गुणान् ।
सम्यक्संकल्पनात्कामः कामात्पुंसः प्रवर्तनम् ॥

'विषयांत शिरणारें तें चित्त त्या विषयांतील गुणांविषयीं संकल्प करतें. विषयांच्या ठिकाणीं सम्यक्त्व आहे अशी कल्पना होतांच त्या विषयाविषयीं काम उत्पन्न होतो आणि चित्तांत कामाचा उदय होतांच मनुष्याची त्या विषयाकडे प्रवृत्ति होते.' विषयसेवनाच्या निमित्तानें आपल्यास सुख वाटलें म्हणजे विषयांतच सुख आहे हा अज्ञानमूलक भ्रम दृढ होतो. अशा प्रकारें आत्मदर्शन होण्यापूर्वी चित्त 'विषयप्राग्भारं अज्ञाननिम्नम्,' 'विषयरूपी उंच प्रदेशावरून अज्ञानरूपी सखल प्रदेशाकडे वाहत जात असतें.' पण कैवल्यसाक्षात्कार झाल्यावर चित्ताचा वृत्तिप्रवाह अगदीं वेगळ्या रीतीनें म्हणजे कैवल्यरूपी उंच प्रदेशावरून विवेकरूपी सखल प्रदेशाकडे वाहत जातो. दृश्य चित्ताच्या द्रष्ट्याशीं जो संयोग झालेला असतो (पाद २, सूत्र २३) तो अविद्येमुळें झालेला असतो. आत्म्याच्या यथार्थ दर्शनानें अविद्येची निवृत्ति होते आणि मग संयोगाचीही निवृत्ति होते. संयोगाची म्हणजेच अध्यासांची निवृत्ति झाली म्हणजे चित्तांत वृत्तिस्फुरणच होत नाहीं असें नाहीं. सत्त्वापत्ति आणि असंसक्ति ह्या दोन ज्ञानभूमींवर योग्याच्या चित्तांत इतर प्राकृत जनांच्या चित्तांतल्याप्रमाणें वृत्तिस्फुरण होत असतेंच. म्हणून ज्ञान्यांचें वृत्तिस्फुरण कशा प्रकारचें असतें तें येथें सांगितलें आहे. ह्या सूत्रांत उंच प्रदेश आणि सखल प्रदेश हे जे दोन शब्द योजले आहेत ते लाक्षणिक अर्थानेंच घ्यायचे हें उघडच आहे. नदीप्रवाहाप्रमाणें वृत्तिप्रवाहही अखंडपणें वाहत असतो; वृत्तिप्रवाहाचें नदीप्रवाहाशीं हें साम्य

असल्यामुळें ही शब्दयोजना केलेली आहे, म्हणून ह्या सूत्राचें तात्पर्य इतकेंच कीं आत्मज्ञान झाल्यावर वृत्तिप्रवाह लागलीच बंद होतो असें नसून तो पूर्वीसारखाच चालू राहतो, पण त्याचें स्वरूप बदललेलें असतें. एक उदाहरण घेऊन हें स्पष्ट करूं. एखाद्या माणसाचा पाय अंधारांत दोरीवर पडतो. अज्ञानामुळें त्याला दोरीचें यथार्थ ज्ञान होत नाहीं आणि तिला साप समजून तो भीतिग्रस्त होतो. पुढें कोणीं दिवा आणल्यावर तो नीट निरखून पाहतो आणि त्याला दोरीचें 'हा साप नव्हे, ही दोरी आहे' असें विशेष ज्ञान होतें. हें विशेष ज्ञान होतांच त्याची सर्पभ्रान्ति दूर होते. एकदा ती भ्रान्ति नाहींशी झाली म्हणजे ती दोरी तो उचलूनही घेतो आणि त्या वेळीं त्याला भय, इत्यादि मुळींच वाटत नाहीं. ह्याचें कारण म्हणजे दोरीच्या यथार्थ ज्ञानामुळें त्याच्या बुद्धीवर 'हा सर्प नव्हे, रज्जु आहे' असें जें विवेक ज्ञान आरूढ झालेलें असतें तें स्थिर राहिलेलें असतें हें होय. आतां ह्या दृष्टान्ताचा दार्ष्टान्तिकाशीं कसा मेळ बसतो ह्या दृष्टीनें विचार करूं. दोरीवर सर्पभ्रम होत असतो तेव्हां दोरीचा कांहीं अंश आपल्या इंद्रियांस गोचर होत असतो. तसा जर तो न होईल, म्हणजे दोरी जर सामान्यत्वानें गोचर होणार नाहीं तर सर्पभ्रमच होणार नाहीं. तेव्हां सर्पभ्रमसमयीं दोरीचें सामान्य ज्ञान आपल्याला असतें हें निर्विवाद आहे. त्याचप्रमाणें दोरीचें विशेष ज्ञान झालें नाहीं तोंपर्यंत भ्रान्तिकृत सर्प दोरीवर भासत असतो आणि दोरीचें विशेष ज्ञान होतांच दोरीवरील तो सर्प कोणीकडे नाहींसा होतो. त्याचप्रमाणें इकडे आपल्याला साक्षात्कारापूर्वीं आत्म्याचें सामान्य ज्ञान असतें, कारण आपण स्वतःच आत्मरूप असल्यामुळें आपलें स्वतःचें सामान्य ज्ञान आपल्याला सर्वदा असणारच. दोरीच्या ज्ञात असलेल्या सामान्य अंशावरच हा सर्प आहे असा भ्रम होत असतो, तसा येथें अधिष्ठानभूत आत्म्याच्या सामान्य ज्ञानरूप अंशावर 'मी देहादिक आहें' असा भ्रम होतो. तेथें दिव्याच्या साहाय्यानें दोरीच्या स्वरूपाचें विशेषज्ञान होतांच सर्पभ्रम दूर होतो. येथें निर्विकल्प समाधिद्वारा आत्म्याचें विशेष दर्शन होतांच 'मी देहादिक आहें' हा भ्रम दूर होतो. सर्पभ्रम रज्जुज्ञानानें एकदा दूर झाला म्हणजे तो पुनः होत नाहीं त्याप्रमाणें 'मी देहादिक आहें' हा भ्रम आत्मज्ञानानें दूर झाला म्हणजे तो पुनः होत नाहीं, म्हणजे 'मी देहादिक आहें' असें पुनः कधींही वाटत नाहीं.

'मी सच्चिदानंदरूप आत्मा आहें' हें जें अखंड स्फुरण हेंच कैवल्य होय आणि हें स्फुरण चित्तांत अखंड स्फुरणें हीच चित्ताची कैवल्यप्राग्भारता आणि, 'अहंकारादि देहांत पदार्थ साक्षिज्ञानाला गोचर होत असले तरी हे पदार्थ दृश्य आणि जड असल्यामुळें ह्यांचा माझ्याशीं कसलाही संबंध नाहीं आणि मी केवळ सच्चिदानंदरूप आहें,' असा विवेक चित्तांत निरंतर जागरूक असणें हीच त्या चित्ताची विवेकनिम्नता होय. अशा प्रकारें आत्म्याचें विशेष दर्शन सत्त्वापत्ति ह्या ज्ञानभूमीवर झालें तरी त्या योग्याला बाह्य जगत्प्रतीति यथापूर्व होत असते आणि त्याच्या चित्तांत वृत्तींचा प्रवाहही चालू राहतो, पण आतां त्या वृत्तींत कैवल्यसाक्षात्कारामुळें उत्पन्न झालेला विवेक सर्वदा जागरूक असतो आणि त्यामुळें 'मी जड देहादिक नसून चेतन आत्मा आहें' अशा प्रकारचें स्फुरण चित्तांत प्रयत्नंविना नांदत असतें.

वर दिलेला रज्जुसर्पदृष्टान्त वरीलप्रमाणें जरी समर्पक वाटला तरी त्यावरून एका शंकेची निवृत्ति होत नाहीं. ती शंका अशी – अधिष्ठानाचें विशेष ज्ञान जोंपर्यंत झालेलें नसतें तोंपर्यंतच त्यावर भ्रान्ति होत असते. विशेष ज्ञान होतांच भ्रान्ति नष्ट होते. दोरीचें यथार्थ ज्ञान जोंपर्यंत झालेलें नसतें तोंपर्यंतच तिच्यावर सर्प भासत असतो आणि दोरीचें यथार्थ ज्ञान होतांच तिच्या अंशमात्रावर भासणारा भ्रांतिकृत सर्प नाहींसा होतो. ह्याचप्रमाणें आत्म्याचें विशेष ज्ञान झालें नाहीं तोंपर्यंत त्याच्यावर अध्यस्त झालेले अहंकारादि देहान्त पदार्थ भासतात हें ठीक आहे, पण सत्त्वापत्ति आणि असंसक्ति ह्या दोन्ही भूमींवर अधिष्ठानभूत आत्म्याचें विशेष ज्ञान झालें तरी त्या पदार्थांचा रज्जुसर्पाप्रमाणें नाश होत नाहीं तर ते पदार्थ यथापूर्व भासमान होत असतातच. तेव्हां अहंकारादि-देहान्त सर्व पदार्थ जर यथापूर्व भासतात तर येथें आत्म्याचें विशेष ज्ञान झालें असें कसें म्हणतां येणार! अर्थात् मग ह्या दोन्ही भूमि अपरोक्ष ज्ञानाच्या न समजतां परोक्ष ज्ञानाच्याच समजणें योग्य आहे आणि मग ह्यावरून दुसरेंही एक विधान सयुक्तिक होईल कीं जोंपर्यंत हे सर्व पदार्थ भासमान होत असतात तोंपर्यंत आत्म्याचें विशेष ज्ञान झालेंच नाहीं असें जर मानलें तर मग जीवन्मुक्ति म्हणून कांहीं अवस्था आहे असें मानण्याचें कांहींच कारण नाहीं. पदार्थाभाविनी किंवा तुर्यगा ह्या अवस्थांत जगद्भान नसल्यामुळें ह्याच मुक्तीच्या अवस्था होत. पण येथें जगद्भानच नाहीं तर जीवन्मुक्तिसुखाचा भोगही

नाहीं. तेव्हां ह्या अवस्थाही जीवन्मुक्तींत येत नसून विदेहमुक्तींतच येतात म्हणजे तात्पर्य असें कीं जीवन्मुक्ति म्हणून कांहीं अवस्थाच नाहीं. जोंपर्यंत जगद्भान आहे, चित्त आहे, चित्तांत वृत्ति उत्पन्न होत आहेत तोंपर्यंत आत्म्याचें यथार्थ ज्ञानच झालें नाहीं असें समजावयास पाहिजे. प्रथमदर्शनीं ही शंका योग्य आहे असें वाटतें, पण जरा खोलवर विचार केला म्हणजे ती टिकूं शकत नाहीं. कसें तें आतां पाहूं.

अगदीं प्रथमतः हें सांगावयास पाहिजे कीं वरील शंकाकारास रज्जुसर्पदृष्टान्त नीट समजलाच नाहीं. कारण अधिष्ठानाचें विशेष ज्ञान जोंपर्यंत झालेलें नसतें तोंपर्यंतच भ्रांति टिकते, विशेष ज्ञान होतांच ती दूर होते आणि मग पुनः ती भ्रांति होत नाहीं हें विषद करण्यासाठीं हा दृष्टान्त घेतलेला आहे आणि हें दृष्टान्तानें पूर्णपणानें स्पष्ट होत आहे. आत्म्याचें विशेष ज्ञान झालेलें नसतें तोंपर्यंत ' अहंकारादि देहांत पदार्थ मीच आहें ' असा भ्रम चित्तांत होत असतो. आत्मसाक्षात्कार झाला म्हणजे चित्तांतील भ्रांति दूर होते आणि पुनः ही भ्रांति चित्तांत उत्पन्न होत नाहीं. रज्जूचें यथार्थ ज्ञान झाल्यावर तें ज्यास झालें तो मनुष्य असतोच आणि जिच्यावर सर्पभ्रांति झाली ती दोरीही असतेच. केवळ भ्रांति तेवढी दूर झालेली असते. येथें अगदीं असेंच घडतें. चिदाभासानें युक्त असलेल्या चित्तांत ' मी देहादिक आहें ' ही भ्रांति झालेली असते. निर्विकल्प समाधि ही चित्ताचीच पूर्ण निरोधावस्था होय. चित्ताच्या ह्या निरुद्धावस्थेंत आत्म्याचें विशेष ज्ञान चित्ताच्या ठिकाणींच होत असतें आणि ह्यामुळें ' मी देहादिक आहें ' ही चित्तांतील भ्रांति दूर होते व पुनः व्युत्थानदशेंत चित्तामध्यें ही भ्रांति होत नाहीं, तर ह्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें तें चित्त ' कैवल्यप्राग्भारं ' आणि ' विवेकनिम्नं ' असें राहतें. म्हणजे जें जातें तो चित्तांतील भ्रम जातो. सर्पभ्रम झाला माणसाला, भ्रमनिवृत्ति झाली माणसाचीच, तसेंच ' मी देहादिक आहें ' हा भ्रम चिदाभासयुक्त चित्ताला झाला आणि भ्रमनिवृत्ति झाली चित्ताचीच. भ्रमकालीं माणूस होताच, भ्रमनिवृत्तीनंतरही तो असतोच, तद्वतच भ्रमकालीं चित्त असतें आणि भ्रमनिवृत्ति झाल्यावरही चित्त असतेंच. जी निवृत्ति व्हायची असते ती चित्तांतील भ्रमाची व्हायची असते, चित्ताची नव्हे. शंकाकाराच्या मनाप्रमाणें आत्मज्ञानानें चित्ताचाच नाश व्हावयास पाहिजे असें जर मान्य केलें, तर ती भ्रमनिवृत्ति नसून चित्ताचा नाश होय.

म्हणजे आत्मज्ञान म्हणजे चित्ताचा नाश करणारा एक रोगच असें म्हटलें पाहिजे. सर्पभ्रम झाला असतां दिव्याच्या साहाय्यानें दोरीचें यथार्थ ज्ञान होतांच जर त्या माणसाचा नाश होत असेल तर भ्रमनिवृत्तीकरितां इतकी खटपट कशाला व कोण करील ! सावकारींत गुंतविलेल्या पैशावर व्याज तर येणार नाहींच, उलट भांडवलही जर बुडणारें असेल तर असला आंतबट्ट्याचा व्यापार कोण करील ? तात्पर्य, अधिष्ठानाच्या विशेषज्ञानानें भ्रमाची निवृत्ति होत असते, तो भ्रम ज्याला झाला किंवा ज्याची भ्रमनिवृत्ति झाली त्याचीच निवृत्ति होत नसते. अर्थात् मागील सूत्रांत सांगितलेलें आत्म्याचें विशेष दर्शन झालें म्हणजे ह्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें योग्याचें चित्त कैवल्यप्राग्भार असतें म्हणजे त्याच्या चित्तांत कैवल्यानुभव सतत जागरूक असतो आणि तें विवेकनिम्न असतें म्हणजे मी सच्चिदानंदरूप आत्मा असून हीं देहादिक असज्जडदुःखरूप आहेत. म्हणून मी त्यांच्याहून अत्यंत भिन्न आहें,' अशा प्रकारचा विवेक त्याच्या चित्तांत सतत आणि सहजस्फूर्तपणें नांदत असतो. अर्थात् सत्त्वापत्ति ही जीवन्मुक्तींतीलच पहिली अवस्था होय आणि असंसक्ति ही दुसरी अवस्था होय. ह्या दोन्ही भूमींवर जीवन्मुक्ताचें चित्त वृत्तिरूपप्रवाहानें परिणाम पावत असतें. त्या चित्ताच्या ठिकाणीं जगद्भाव आहे, अर्थात् विषय आहेत, किंबहुना विषयसेवनही आहे. जें कांहीं नाहीं तो अविद्यामूलक ' मी देहादिक आहें, मी कर्ता, ज्ञाता किंवा भोक्ता आहें, ' अशा प्रकारचा भ्रम नाहीं. कैवल्यसाक्षात्कारामुळें अविद्येची निवृत्ति होतांच तन्मूलक अस्मितादि पुढील सर्व क्लेशांची निवृत्ति होते आणि मग योगी व्युत्थित अवस्थेंत असेल तेव्हां त्याच्या चित्ताचा वृत्तिप्रवाह यथापूर्व चालू राहतो, पण त्या वृत्ति क्लिष्ट नसून अक्लिष्ट होत. प्रथम पादाच्या पांचव्या सूत्रांत वृत्तींचे क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट असे दोन अवस्थाविशेष सांगितले आहेत. त्यांतील क्लिष्ट वृत्ति प्राकृत जनांच्या असतात आणि अक्लिष्ट वृत्ति जीवन्मुक्तांच्या असतात. तात्पर्य, ज्ञानोत्तर चित्त स्वरूपतः विद्यमान असतें, तें कधीं समाहित तर कधीं व्युत्थित असतें. व्युत्थित असतांना त्या चित्ताला इंद्रियद्वारा बाह्य विषयांचे स्पर्श होत असतात आणि त्यामुळें सुखदुःखसंवेदनासुद्धा होत असतात ; म्हणजे सर्व कांहीं यथापूर्वच असतें. केवळ भ्रमनिवृत्ति झाली असल्यामुळें, ' मी–माझें ' ची म्हणजे ' अहंता–ममता ' ह्या दोहोंची निवृत्ति झालेली असते. ह्यामुळें तो मनुष्य ' गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते । '

' गुणच गुणांच्या ठिकाणीं वर्तत आहेत हें जाणून कशांतच आसक्त होत नाहीं ' हीच जीवन्मुक्तावस्था होय. सत्त्वापत्ति आणि असंसक्ति ह्या दोन्ही अवस्थांत अशीच वस्तुस्थिति असते ह्यामुळें ह्या दोन्ही अवस्था जीवन्मुक्तावस्थाच होत हें निःसंदेहपणें सिद्ध झालें.

आतां शंकाकाराच्या दृष्टीनें त्याची शंका अगदींच अनाठायीं आहे असें म्हणतां येत नाहीं. कारण वेदान्तदर्शनांत ' अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते । ' ' हें सर्व अज्ञानप्रभव म्हणजे अज्ञानामुळेंच किंवा अज्ञानापासूनच उत्पन्न होत असतें आणि त्याचा ज्ञानानें विलय होत असतो ' अशीं वचनें आढळतात. तेव्हां जीवन्मुक्तावस्थेंत ज्ञान झालेलें असतें असें जर म्हणावयाचें झालें तर मग ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश होतांच ह्या सर्वांचा प्रविलय होत नाहीं. तो कां ह्याचा विचार करावयास पाहिजे, तो आतां करूं. वरील वचनांत ' अज्ञानप्रभवं सर्वं ' असें म्हटलें आहे, तें जरा व्यापक अर्थानें म्हटलें आहे. येथें अज्ञान म्हणजे जीवाच्या ठिकाणचें व्यक्तिगत अज्ञान नसून समष्टि अज्ञान म्हणजे प्रकृति घ्यावयाची. एकंदर विश्व, त्यांतील असंख्य जीव आणि त्यांचे जन्ममरणरूप संसार हा सर्व पसारा ह्या प्रकृतीपासूनच उत्पन्न होत असतो. मागें तिसऱ्या पादाच्या चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांत सांगितलेंच आहे कीं प्रकृतीचे घटक जे त्रिगुण त्यांच्यांत जेव्हां साम्यावस्था असते तेव्हां सर्व विश्व अव्यक्त स्थितींत असतें, म्हणून प्रकृतीच्या ह्या अवस्थेला अव्यक्त असें म्हणतात, अव्यक्तांतील त्रिगुण जेव्हां कार्यरूपानें परिणाम पावूं लागतात तेव्हां ह्या अवस्थेला गुणक्षोभिणी अशी संज्ञा आहे. त्रिगुणांच्या तारतम्यानें गुणक्षोभिणीरूप प्रकृतींत तीन प्रकार होतात. शुद्धसत्त्वप्रधान प्रकृति, मलिनसत्त्वप्रधान प्रकृति आणि तमप्रधान प्रकृति हे ते तीन प्रकार होत. सत्त्वगुणाचा परमोत्कर्ष असलेली जी शुद्धसत्त्वप्रधान प्रकृति तिलाच माया असें म्हणतात. माया ज्याची उपाधि तो जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकर्ता ईश्वर होय. मायोपाधींत सत्त्वगुणाचाच प्रकर्ष असल्यानें ईश्वराच्या ठिकाणीं सर्वज्ञत्वादि गुण असून तो मायेला आपल्या स्वाधीन ठेवितो आणि आपल्या अध्यक्षत्वाखालीं तिच्याकडून जगदुत्पत्ति स्थितिसंहार करीत असतो. मलिन सत्त्वप्रधान प्रकृति म्हणजेच समष्टिभूत मायेंतील व्यष्टिभूत अंश होय. हिलाच अविद्या असें म्हणतात. ही अविद्या ज्यांची उपाधि तेच असंख्य जीव होत. सत्त्वांत रज आणि तम ह्यांच्या तारतम्यानें अनेक मिश्रणें

होत असल्यानें ह्या विविध अविद्योपाधींमुळें जीवांतसुद्धा देव, तिर्यक्, मनुष्य, इत्यादि असंख्य जीवकोटी आहेत. अविद्येंत मलिनसत्त्वप्रधानता म्हणजे रजस्तमोयुक्त सत्त्वगुण नांदत असल्यामुळें जीवांच्या ठिकाणीं ज्ञानाचा प्रकर्ष नाहीं म्हणूनच जीव किंचिज्ज्ञ आणि अविद्यावशग असे आहेत. तिसरी जी तमःप्रधान प्रकृति तिच्यापासून महदादि पांचभौतिक साकार पदार्थांत सर्व विश्वपसारा निर्माण होतो. हा सर्व प्रसव तमःप्रधान प्रकृतीपासून कोणत्या क्रमानें होतो हें तिसऱ्या पादाच्या चव्वेचाळिसाव्या सूत्राच्या विवरणांत सांगितलेंच आहे. तमःप्रधान प्रकृतींतून महत्तत्त्वापासूनचा पुढील सर्व विश्वपसारा निर्माण होतो तो 'बहुस्यां प्रजायेय,' किंवा 'स ईक्षत लोकान्नुसृजां इति' असा जो मायावृत्त्यात्मक ईशसंकल्प, त्यांतून निर्माण होतो. ह्यावरून लक्षांत येईल कीं मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार पंचतन्मात्रा, पंचमहाभूतें, पंचप्राण, पंचज्ञानेंद्रियें, पंचकर्मेंद्रियें आणि पंचविषय, हीं सर्व तत्त्वें मायोपाधिक ईश्वराकडून निर्मित आहेत. ईश्वराच्या अध्यक्षत्वाखालीं त्रिविध सृष्टि निर्माण करण्याची शक्ति जशी मायेच्या ठिकाणीं आहे, तशीच तिच्या ठिकाणीं मोहशक्ति आहे. ह्या मोहशक्तीच्या योगानें जीवांना भुरळ पडून ते अहंकारादि देहान्त पदार्थ वस्तुतः आत्मतत्त्वाहून भिन्न असूनही, ते पदार्थच मी आहें अशा भ्रमांत पडतात. ह्याप्रमाणें अनात्म्याला आत्मा म्हणणें हीच अविद्या होय असें योगदर्शन सांगतें (पाद २, सूत्र ५). ह्या अविद्येमुळें जाग्रदादि विमुक्त्यन्त सर्व संसार जीवांवर लादला जातो. ह्यावरून लक्षांत येईल कीं मायोपाधि ईश्वरानें सृष्ट्युत्पादनार्थ ईक्षण केल्यापासून तो सृष्टींत उत्पन्न केलेल्या अनेकविध शरीरांत जीवरूपानें प्रवेश करीपर्यंतची सर्व सृष्टि मायोपाधि ईश्वरानें निर्मिलेली आहे आणि जागृत्यादि अवस्थांपासून तों मुक्त्यवस्थेपर्यंतचा अविद्यामूलक सर्व संसार जीवांनीं आपापल्या मनांनीं कल्पिलेला आहे. ईश्वरनिर्मित पदार्थ एकविधच असतो, पण भोक्त्या जीवांचें मन त्रिगुणांच्या मिश्रणामुळें अनेकविध असल्यामुळें त्या पदार्थापासून होणारे भोग अनेकविध घडतात. निर्विकल्प समाधिद्वारा आत्मसाक्षात्कार होईपर्यंत अविद्येचा नाश होत नसल्यामुळें अविद्यामूलक क्लिष्ट वृत्तींचा प्रवाह अखंडपणें चालू राहतो, हाच जीवांचा संसार होय. तात्पर्य, सर्व सृष्टि समष्टि अज्ञानरूप मायावृत्त्यात्मक ईशसंकल्पांतून निर्माण झाली आहे, तर जीवांचा सर्व संसार व्यष्टि अज्ञानरूप अविद्यावृत्त्यात्मक जीवसंकल्पांतून निर्माण झाला आहे.

तेव्हां वेदान्तदर्शनांत 'अज्ञानप्रभवं सर्वं' असें जें म्हटलें आहे तें ह्या अर्थानें होय हें स्पष्ट झालें. आतां 'ज्ञानेन प्रविलीयते' ह्याचा अर्थ काय तें पाहूं. मागील विवेचनावरून जीवांचा जाग्रदवस्थेपासून मोक्षावस्थेपर्यंतचा सर्व संसार अविद्यामूलक आहे ही गोष्ट स्पष्ट झालीच आहे. तेव्हां कैवल्यसाक्षात्कारानें म्हणजेच आत्मज्ञानानें अविद्येचा नाश होतांच तन्मूलक संसारभ्रमाचा प्रविलय व्हावा हें क्रमप्राप्तच आहे. सत्त्वापत्ति ह्या भूमिकेवर ह्या नाश होत असल्यामुळें ही भूमिका जीवन्मुक्तावस्थाच होय. येथें ज्ञान होतांच भ्रमरूप संसार नाहींसा होत असल्यामुळें त्यापुरतें, 'ज्ञानेन प्रविलीयते' हें विधान सार्थच आहे. आतां 'सर्वं' ह्या पदानें सर्व सृष्टि विवक्षित असल्यानें ती 'ज्ञानेन प्रविलीयते' कशी ह्याचा विचार करूं. ह्या संबंधांत प्रथम सामान्यपणें इतकें सांगावयास प्रत्यवाय नाहीं कीं ज्ञानोत्तर बाह्य सृष्टीचा प्रविलय तात्काळ होत नसतो. व्यष्टिगत अविद्यामूलक संसाराचा प्रविलय ज्ञान होतांच तत्काळ होतो तर मायानिर्मित सृष्ट वस्तूंचा युक्त व्यक्तीपुरता प्रविलय कालान्तरानें घडून येत असतो इतकाच दोहोंत भेद आहे. असा भेद असण्याचें कारण असें कीं अविद्यामूलक अहंताममतारूप भ्रमरूप संसार असल्यानें त्याला प्रातिभासिक सत्ता आहे. व्यावहारिक सत्ता नाहीं आणि मायामूलक सृष्टीला प्रातिभासिक सत्ता नसून व्यावहारिक सत्ता आहे. सत्ता तीन प्रकारची असते. प्रातिभासिक सत्ता, व्यावहारिक सत्ता आणि पारमार्थिक सत्ता, हे ते तीन प्रकार होत. भ्रमकालीं भ्रमोत्पन्न वस्तूला जी सत्ता असते ती प्रातिभासिक सत्ता होय. मायावृत्त्यात्मक ईशसंकल्पापासून उत्पन्न झालेल्या सर्व सृष्ट पदार्थांच्या ठिकाणीं जी सत्ता आहे ती व्यावहारिक सत्ता होय आणि वस्तु पूर्वी होती, आतां आहे आणि पुढेंही असणार अशा वस्तूची जी सत्ता ती पारमार्थिक सत्ता होय. पहिल्या प्रातिभासिक सत्तेंत पुनः दोन भेद पडतात. भ्रमाला नेहमीं कांहीं तरी अधिष्ठान लागतें. पहिल्या पादाच्या आठव्या सूत्रांत ह्या भ्रमरूप मिथ्याज्ञानाला विपर्यय हा पारिभाषिक पर्याय सांगितला आहे. 'अतद्रूपप्रतिष्ठं' असें त्याचें लक्षण सांगितलें आहे. सापावरच तो साप आहे असें ज्ञान झालें तर तें मिथ्याज्ञान नव्हे, पण दोरी सापाचें 'अतद्रूप' असल्यामुळें त्या दोरीवर जेव्हां सर्पाचा भास होतो तेव्हां तें ज्ञान 'अतद्रूपप्रतिष्ठं' झालें आणि म्हणून तें मिथ्याज्ञान म्हणजे भ्रमरूप ज्ञान होय. ह्या ठिकाणीं सर्पभ्रमाला अधिष्ठान असलेल्या दोरीला व्यावहारिक सत्ता आहे. पण तिच्यावर भासलेल्या

सापाला भ्रमकालीं जी सत्ता असते ती प्रातिभासिक सत्ता होय. ह्या उदाहरणावरून सामान्यत: हें दिसून येईल कीं प्रातिभासिक सत्ता असलेल्या वस्तूचें अधिष्ठान व्यावहारिक सत्ता असलेला पदार्थ असतो. पण कित्येकदा हें अधिष्ठान म्हणजे दुसरा प्रातिभासिक सत्तावान् पदार्थच असतो. एखाद्या जादुगाराचें इंद्रजाल पाहत असतां पाहणाऱ्याला भ्रम होतो किंवा मृगजल पाहून तेथें खरेंच पाणी असल्याचा भ्रम होतो हीं उदाहरणें दुसऱ्या प्रकारच्या भ्रमाचीं होत. येथें ह्या भ्रमाला अधिष्ठान असलेल्या इंद्रजालाला किंवा मृगजलाला प्रातिभासिक सत्ता असते. तथापि अधिष्ठानाचें विशेष ज्ञान होतांच त्यावर झालेल्या भ्रमाची निवृत्ति होते हा सिद्धान्त येथेंही लागू पडतोच. मृगजल पाहून हें खरेंच पाणी आहे असें हरिणाला वाटतें, मनुष्याला मृगजलाचें विशेषज्ञान नसेपर्यंत हें खरेंच पाणी आहे असें प्रथम वाटेल, पण दुसऱ्यानें मृगजलाचें प्रातिभासिक स्वरूप नीट समजावून दिल्यावर आणि आपण प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्यावर आपल्या भ्रमाची निवृत्ति होते. येथें भ्रमनिवृत्ति झाली तरी मृगजल दिसण्याचें कांहीं थांबत नाहीं. ह्याचें कारण असें कीं मृगजलाचा प्रतिभास आपल्याला त्याचें यथार्थ ज्ञान होण्यावर अगर न होण्यावर अवलंबून नसतो, तर आपल्याशीं संबंध नसलेल्या विशिष्ट बाह्य परिस्थितीवर अवलंबून असतो. उखरभूमि, आपल्या दृष्टीच्या अपेक्षेनें विशिष्ट कोनांत पडणारे सूर्यकिरण आणि डोळ्यांची रचना ह्या सामग्रीमुळें मृगजलाचा भास निर्माण होत असतो. अर्थात् हें मृगजल म्हणजे खरें पाणी नव्हे असें यथार्थ ज्ञान झालें म्हणजे त्यामुळें 'हें पाणी आहे' ह्या भ्रमाचीच तेवढी निवृत्ति होते, मृगजलाचा आभास निर्माण करणाऱ्या सामग्रीची निवृत्ति होत नसते आणि म्हणून जोंपर्यंत ही सामग्री सिद्ध असते तोंपर्यंत भ्रमनिवृत्ति झालेली असूनही मृगजल मात्र पूर्वीप्रमाणेंच दिसत असतें. तेव्हां भ्रमाचें अधिष्ठान रज्जुसर्पाच्या दृष्टान्तांतील रज्जूप्रमाणें एखादा व्यावहारिक सत्तावान् पदार्थ असो किंवा मृगजलाप्रमाणें प्रातिभासिक सत्तावान् पदार्थ असो, त्या अधिष्ठानाचें विशेष ज्ञान होतांच भ्रमाची निवृत्ति व्हावयाचीच. हा सिद्धान्त लक्षांत ठेवून आपण जीवांच्या अविद्यामूलक संसारभ्रमाचा विचार करूं. ह्या भ्रमाला अधिष्ठान आत्मा होय. संसाराला कारण असलेल्या अज्ञानाचा विषय आत्माच आहे आणि त्याचा आश्रयही आत्माच आहे. आत्म्याचा बाध केव्हांही होत नाहीं म्हणजे तो त्रिकालाबाधित आहे म्हणून आत्म्याची

सत्ता पारमार्थिक सत्ता होय. आत्म्याचें विशेष ज्ञान होतांच अज्ञानाची निवृत्ति होते आणि त्याच क्षणीं जीवाचा अज्ञानमूलक संसारभ्रमही पण नाहींसा होतो. मृगजलाविषयीं ' हें खरेंच पाणी आहे ' अशा प्रकारचा भ्रम मृगजलाच्या यथार्थ ज्ञानानें जरी नाहींसा झाला तरी मृगजल दिसतच असतें. त्याप्रमाणें जीवन्मुक्तावस्थेंत संसारभ्रमाची निवृत्ति झाली असली तरी चित्त, त्याच्या वृत्ति आणि जगदाभास हीं कांहीं काळ भासमान होत असतातच. सूर्यकिरणांचा दृष्टिसापेक्ष कोन बदलेपर्यंत मृगजलाचा आभास तसाच होत राहतो आणि तो कोन बदलतांच मृगजल दिसेनासें होतें. म्हणजे मृगजलाचा आभास उत्पन्न होण्याला जी सामग्री लागते तिच्यांत न्यूनता येतांच तो आभास नाहींसा होतो. तद्वत् येथेंही त्रिगुणांच्या ठिकाणची भोगापवर्गार्थता जोंपर्यंत कृतार्थ झाली नाहीं तोंपर्यंत योग्याचें चित्त, त्याच्या वृत्ति आणि जगद्भान हीं असणार आणि तीं कृतकार्य होतांच त्यांचा प्रतिप्रसव आपापल्या उपादान कारणांत होऊन योग्याच्या जीवन्मुक्तीचें पर्यवसान विदेहमुक्तींत होत असतें. ह्यावरून लक्षांत येईल कीं जीवकृत संसारभ्रमाची निवृत्ति ज्ञानसमकालींच होऊन त्याच्या सत्त्वापत्तिनामक जीवनन्मुक्तावस्थेला प्रारंभ होत असतो आणि तो जीव आपल्या पुण्याचा उपभोग जीवन्मुक्तिसुखाच्या रूपानें घेत घेत पुढील असंसक्ति, पदार्थाभाविनी आणि तुर्यगा ह्या भूमिकांत क्रमशः प्रविष्ट होत असतो व अंतीं दृश्याच्या ठिकाणची भोगापवर्गार्थता पूर्णतया कृतार्थ झाल्यावर सर्व दृश्याचा स्वकारणांत प्रतिप्रसव होऊन योगी विदेहमुक्तीला प्राप्त होतो. एवंच, अविद्याकृत संसारभ्रमाचा प्रविलय ज्ञानसमकालींच होतो आणि भोगापवर्गार्थता पूर्णतया कृतकार्य झाल्यावर चित्तोपादानभूत त्रिगुणांचा प्रविलय महत्तत्त्वांत कालांतरानें होतो. अशा प्रकारें ' अज्ञानप्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते ' हा वेदान्तशास्त्राचा सिद्धान्त योगशास्त्राच्या दृष्टीनेंही सर्वथा उपपन्नच होय. तेव्हां ह्या सूत्राचा एकंदरींत निष्कर्ष असा कीं जीवन्मुक्तीच्या सत्त्वापत्तिनामक पहिल्या अवस्थेंत चित्तांत कैवल्यानुभव नांदत असल्यामुळें तें चित्त कैवल्यप्राग्भार असतें आणि चित्ताच्या द्वारा सृष्टींतील अनात्मभूत पदार्थांचें भान होत असलें तरी तें सर्व मज आत्म्याहून भिन्न पदार्थ आहेत आणि मी सच्चिदानंदरूप आत्मा त्यांचा केवळ साक्षीमात्र आहें हा विवेक जीवन्मुक्ताच्या चित्तांत सदैव नांदत असल्यामुळें तें चित्त विवेकनिम्न असतें.

पुढील सूत्रांत आत्मसाक्षात्कारवान् पुरुषाच्या चित्तांत भिन्न प्रत्यय येऊं शकतात ते काय कारणानें येतात तें सांगितलें आहे. तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

सूत्रार्थ — चित्ताच्या सात्त्विकवृत्तिप्रवाहांत मधून मधून खंड पडतो हींच छिद्रें होत. ह्या छिद्ररूप अंतरालांत मधून मधून पूर्वसंस्कारांमुळें भिन्न प्रत्ययही निर्माण होतात.

विवरण — मागील सूत्रांत साक्षात्कार एकदा झाला म्हणजे चित्त विवेकनिम्न असतें असें सांगितलें. ह्या अवस्थेंतील चित्ताची ही विवेकनिम्नता सत्त्वगुणाच्या प्रकर्षामुळें उत्पन्न होत असल्यामुळेंच ह्या अवस्थेला सत्त्वापत्ति असें नांव देण्यांत आलें आहे. येथें निर्माण होणाऱ्या चित्तवृत्तींत प्राधान्यानें सत्त्वगुणप्रवाह चालू असला तरी मधून मधून त्यांच्यांत राजस आणि तामस वृत्तींचे प्रत्ययही येत असतात आणि ही वस्तुस्थिति समाहित आणि व्युत्थित अशा दोन्ही अवस्थांतील होय. मागें सांगितलेंच आहे कीं एकदा आत्मसाक्षात्कार झाला म्हणजे लोकदृष्ट्या योगी कधीं समाहित अवस्थेंत आणि कधीं व्युत्थित अवस्थेंत असतो खरा, पण तत्त्वतः त्याच्या ह्या दोन्ही अवस्था एकरूपच झालेल्या असतात; कारण

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते स्वात्मवस्तुनि ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥

देहाभिमान गेलेला असला आणि स्वात्मवस्तूचा साक्षात्कार झालेला असला म्हणजे जेथें जेथें मन जातें तेथें तेथें समाधिच असतो. मागील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें चित्ताची कैवल्यप्राग्भारता आणि विवेकनिम्नता नेहमींच राहत असल्यामुळें चित्त बाह्यतः बहिर्मुखसें दिसत असलें तरी तें तत्त्वतः समाहितच असतें. तेव्हां चित्तांत ह्याप्रमाणें विवेकनिम्नता दिसत असली तरी कित्येक वेळां पूर्वीच्या व्युत्थानकालांतील वासनांच्या किंवा कर्माचरणाच्या संस्कारामुळें जीवन्मुक्तावस्थेंतही त्या त्या वासनांचे प्रत्यय येऊं शकतात किंवा त्यांना अनुरूप असें कर्माचरणही योग्याच्या हातून घडूं शकतें, असें ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे. आतां असें कां घडतें ह्याचा विचार करूं.

मागें, तिसऱ्या पादाच्या नवव्या सूत्रांत चित्ताच्या निरोधरूप धर्मपरिणामाचा विचार झालेला आहे त्याकडे येथें थोडें अनुसंधान द्यावयास पाहिजे. पूर्वधर्माचा अभिभव होऊन नवीन धर्माचा प्रादुर्भाव होऊं लागणें हा धर्मपरिणाम होय असें तेथें सांगितलें आहे. व्युत्थानसंस्कारांचा अभिभव होणें आणि निरोधसंस्कारांचा प्रादुर्भाव होणें आणि कांहीं क्षण निरोधावस्थेंत चित्त राहणें हा निरोधरूप धर्मपरिणाम होय. म्हणजे ह्यावरून दिसून येईल कीं व्युत्थान आणि निरोध ह्या दोन अवस्थांतील संस्कारांचा झगडा म्हणजेच निरोधरूप धर्मपरिणाम होय. अर्थात् त्याचें स्वरूपच असें आहे कीं कांहीं काळ चित्त निरुद्धावस्थेंत राहावें, पुनः तें व्युत्थित व्हावें, पुनः समाहित व्हावें आणि पुनः कांहीं क्षणांनीं व्युत्थानावस्थेंत यावें, असा प्रकार होत असतां व्युत्थानसंस्कार प्रत्येक खेपेस क्षीण होत जातात आणि निरोधसंस्कार प्रबल होत जातात. कोणत्याही धर्मपरिणामाचें हेंच लक्षण होय. प्रस्तुत ज्या अवस्थेंत कैवल्यसाक्षात्कार होतो त्या सर्वनिरोधरूप असंप्रज्ञात समाधीचा विचार चालू आहे. कैवल्यसाक्षात्काराच्या इच्छेनें योगी आसनस्थित होऊन असंप्रज्ञात समाधीच्या अभ्यासासाठीं धारणा आणि ध्यान ह्यांचें अनुष्ठान करीत असतो. ध्यानाभ्यास पक्व झाला म्हणजे एखादी वेळ अशी येते कीं त्या वेळीं कांहीं क्षणच त्या ध्यानाला अर्थमात्रनिर्भासता प्राप्त होते (पाद ३, सूत्र ३) आणि तेवढ्या क्षणापुरता असंप्रज्ञात समाधि साधल्यामुळें तेथें कैवल्यसाक्षात्कार प्रथमच घडतो. येथून पूर्वकालांतील व्युत्थानसंस्कार आणि येथें ज्याचा प्रथमच प्रत्यय आला त्या कैवल्याचा संस्कार ह्यांचा झगडा सुरू होतो. कांहीं क्षण कैवल्यानुभवांत गेल्यानंतर पुनः चित्तांत कांहीं काळ व्युत्थानसंस्कार जागृत होतात. कांहीं क्षण तशा अवस्थेंत गेल्यावर पुनः कांहीं क्षण चित्त निरोधावस्थेंत जाऊन त्याला कैवल्यानुभव घडतो. अशा प्रकारें कांहीं क्षण निरोधसंस्कार तर कांहीं क्षण पुनः व्युत्थानसंस्कार जागृत होत असतां प्रत्येक खेपेस व्युत्थानसंस्कार दुर्बळ होत जातात तर निरोध-संस्कार दृढ होत जातात. निरोधसंस्कारांच्या कोणत्याही दोन वेळच्या जागृतींतील अंतरालांत जे क्षण जातात तींच ह्या सूत्रांत उल्लेखिलेलीं छिद्रें होत. व्युत्थानावस्थेंतील संस्कार ह्या क्षणांत जागे झाल्यामुळें योग्याला ह्या वेळांत अन्य प्रत्यय येऊं शकतात. म्हणजे योगी दीर्घकाल निर्विकल्प समाधि टिकावा ह्या उद्देशानें जेव्हां आसनस्थित होऊन त्या

समाधीचा अभ्यास करीत असतो तेव्हां कांहीं क्षण निर्विकल्पानुसंधान टिकल्यावर तो, व्युत्थानसंस्कार जागृत झाल्यामुळें कांहीं क्षण ध्यानावस्थेंत उतरतो. तेथें ध्याता, ध्येय आणि ध्यान ह्या त्रिपुटीची जागृति असते आणि म्हणून कांहीं क्षण व्युत्थानविषयक 'मी-मला-माझें', इत्यादि प्रकारच्या वासनोर्मि त्याच्या चित्तांत उठूं लागतात. एकदा अशा ऊर्मि उठूं लागल्यावर तेथें सत्त्वगुणाचाच परिणामप्रवाह टिकेल असें नाहीं. कधीं रजोगुणाच्या ऊर्मि उठतील तर केव्हां तमोगुणाच्याही ऊर्मि उठतील; जशा प्रकारचे व्युत्थानसंस्कार असतील आणि आहारविहार असतील तदनुकूल वासनांच्या ऊर्मि चित्तांत उत्पन्न होतील. ह्या सूत्रानें ही वस्तुस्थिति सांगण्यांत हेतु असा कीं येथपर्यंत येऊन पोंचलेल्या योग्याला हें समजावें कीं असा प्रकार घडूं लागल्यास त्यांत अस्वाभाविक कांहीं नाहीं. तो वस्तुस्वभाव असल्यानें त्यासंबंधीं न विचकतां ह्या प्रत्ययांतरांचा पुढील सूत्रांत सांगितलेल्या उपायांनीं निरास करण्याच्या उद्योगास साधकानें लागावें. समाहित अवस्थेंत उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्ययांतरांविषयीं हा विचार झाला. आतां योगी लोकदृष्ट्या प्रारब्धानुसार व्युत्थानदशेंत असतां त्याच्या चित्तांत जीं प्रत्ययांतरें उत्पन्न होतात त्यांचा विचार करूं.

जीवन्मुक्तीच्या पहिल्या आणि दुसऱ्या भूमिकांवर योगी आरूढ झाला म्हणजे त्याच्या चित्तांत जीं प्रत्ययांतरें उत्पन्न होतात त्यांचें स्वरूप काय ह्याविषयीं थोडा अधिक विचार येथें करणें अवश्य आहे. संप्रज्ञात समाधीचे वितर्कादि जे भेद आहेत त्यांचा सविस्तर विचार पहिल्या पादांत झाला आहे. तेथें निर्विचार समाधि पक्वावस्थेस गेला असतां ऋतंभरा प्रज्ञेचा उदय होतो, असें सांगितलें आहे (पाद १, सूत्र ४८) आणि लागलीच पुढें पन्नासाव्या सूत्रांत ह्या प्रज्ञेचा संस्कार अन्य संस्कारांना प्रतिबंध करणारा असतो असेंही सांगितलें आहे. तेव्हां प्रज्ञेच्या संस्कारांमुळें अन्य संस्कारांना प्रतिबंध झाल्यावर ज्या संस्कारांच्या योगानें ह्या सूत्रांत सांगितलेलीं प्रत्ययांतरें उत्पन्न होतात ते संस्कार कोणते ह्याचें स्पष्टीकरण व्हावयास पाहिजे. तें स्पष्टीकरण येणेंप्रमाणें: प्रपंचासक्त मनुष्य योगाभ्यासाकडे वळतो तेव्हां त्याच्या चित्तांत प्रपंचविषयक असंख्य संस्कार असतात. हे संस्कार त्याच्या योगाभ्यासाला विघातक असतात. ते मोठ्या निग्रहानें आणि धैर्यानें एकीकडे सारून जर त्यानें चिकाटीनें योगाभ्यास चालू ठेविला आणि निर्विचार समाधीपर्यंत मजल गांठली तर त्याच्या चित्तांत ऋतंभरा

प्रज्ञेचा उदय होतो. नंतर ह्या प्रज्ञेचे संस्कार पूर्वीच्या प्रपंचविषयक संस्कारांना प्रतिबंध करतात आणि नंतर त्याचा पुढील योगाभ्यास निर्वेधपणें घडत असतो. अर्थात् ऋतंभरा प्रज्ञेचे संस्कार ज्या अन्य संस्कारांना प्रतिबंध करितात म्हणून वरील सूत्रांत सांगितलें आहे, ते योगाभ्यासाला लागण्यापूर्वीच्या काळांतील प्रपंचविषयक जे संस्कार त्याच्या चित्तांत होते ते होत. ह्या सूत्रांतील प्रत्ययांतरांना कारण होणारे संस्कार प्रज्ञेच्या उदयानंतरच्या काळांतील होत. प्रज्ञेच्या उदयाला कारणीभूत असणाऱ्या निर्विचार समाधीनंतर् आनंद, अस्मिता, महत्, प्रकृति आणि आत्मा हीं आलंबनें आणि तिसऱ्या विभूतिपादांत सांगितलेलीं अनेक सूक्ष्म आलंबनें ह्यांपैकीं अनेक आलंबनांवर चित्त स्थिर करण्याचा अभ्यास योग्याकडून होत असतो. तो करीत असतां प्रसंगवशात् सिद्धि प्राप्त करून घ्याव्या अशी कामना योग्याच्या चित्तांत उत्पन्न होऊन त्यानें सिद्धि प्राप्त करून घेतल्यास किंवा सहजपणें सिद्धि प्राप्त झाल्या असतां योग्याच्या चित्तांत त्यांविषयीं संग किंवा स्मय उत्पन्न होणें संभवनीय असतें आणि त्यामुळें आत्मानुसंधानास प्रतिकूल असे संस्कार त्याच्या चित्तावर घडूं शकतात आणि हे संस्कार तो योगी समाहित अवस्थेंत असतांना त्याच्या चित्तांत प्रत्ययांतरें निर्माण करूं शकतात. तो योगी व्युत्थितावस्थेंत असेल तेव्हांही संस्कार जागे झाल्यास त्या योग्याला अनेक सिद्धींचा उपभोग घडत असल्याचें दिसून येतें (पाद ३, सूत्र ३७). जीवन्मुक्तीच्या पहिल्या सत्त्वापत्ति नामक भूमिकेंत योग्याकडून सिद्धींचे चमत्कार घडलेले दिसत नाहींत ह्याचें कारण असें कीं महत्प्रयासानें आत्मसाक्षात्कार झाल्यानंतर जीवन्मुक्तावस्थेंतील सुखाचा अनुभव चाखण्यांतच त्याचा कांहीं काळ जात असतो. पिंजऱ्यांतून उडून गेलेला पक्षी प्रथम एखाद्या झाडावर स्वस्थपणें ‘क्षणभरि निजदेहीं मुक्तिविश्रांति’ चाखत बसतो किंवा एखाद्या महाभयंकर स्वप्नांतून जागा झालेला मनुष्य आपण आपल्या शय्येवर अगदीं सुरक्षित असल्याचें पाहून तसाच कांहीं काळ त्या सुरक्षिततेच्या आनंदाचा आस्वाद घेत शय्येवर पडून राहतो, तसाच सत्त्वापत्ति नामक पहिल्या ज्ञानभूमीवरील योगी जीवन्मुक्तिसुखाचा आस्वाद घेण्यांत गढलेला असतो. तो आपल्याशींच म्हणतो, “माझें अज्ञान कोठल्या कोठेंच पळून गेलें आणि म्हणून आतां मला सांसारिक दुःख कोठेंच दिसत नाहीं. जें प्राप्तव्य होतें तें सर्व

मला मिळालें आणि म्हणून मला आतां कर्तव्य असें कांहींच उरलें नाहीं. खरोखरीच आतां मला जी तृप्ति प्राप्त झाली आहे तिला उपमाच नाहीं (पाद २, सूत्र २७). हा लाभ मला ज्यांच्या कृपेनें झाला तीं शास्त्रें आणि ते गुरुही धन्य होत आणि त्यांची कृपा मजवर होऊन मला ही जीवन्मुक्तावस्था प्राप्त झाली तेव्हां मीही धन्य होय." सांसारिक दुःखाला प्रतियोगी असलेले हे धन्योद्गार जोंपर्यंत चित्तांत स्फुरत असतात तोंपर्यंत ती सत्त्वापत्ति नामक पहिलीच भूमिका असते. पण आपल्याला आपलें स्वतःचेंच विशेष ज्ञान झाल्यामुळें आपण आतां सर्व सांसारिक दुःखांतून पूर्ण मुक्त झालों ही बुद्धि स्थिर झाली म्हणजे तो योगी असंसक्ति नामक दुसऱ्या भूमिकेवर येतो. वर सांगितल्याप्रमाणें ह्या भूमिकेवरील योग्याकडून सिद्धींचे अनेक चमत्कार घडून येतात म्हणून ह्या भूमिकेचें वर्णन 'रूढसत्त्वचमत्कारा' असें करण्यांत येतें. येथें एक विशेष गोष्ट ध्यानांत ठेवावयास पाहिजे ती अशी कीं ह्या भूमिकेवरील योगी सिद्धींच्या चमत्कारांत वावरतोसा दिसत असला तरी त्यांत त्याचें वैयक्तिक प्रयोजन कोणतेंच नसतें आणि म्हणून त्या सिद्धींमुळें त्याला बंधन उत्पन्न होत नाहीं. आत्मज्ञान झाल्यावर जोंपर्यंत वृत्तिस्फुरण होत असतें तोंपर्यंत जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं व्यष्ट्यहंभाव स्फुरत नसून समष्टिभूत पूर्णाहंभाव स्फुरत असतो. जनक, राम, कृष्ण ह्यांसारखे क्षत्रियश्रेष्ठ किंवा शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, रामदास ह्यांसारखे ब्राह्मणश्रेष्ठ हीं अशा जीवन्मुक्तांचीं उदाहरणें होत. ह्यांच्या रूपानें ईश्वरच जगदुद्धारक कामें करीत असतो. ह्या भूमिकेवरचे सर्वच योगी राम-कृष्णादिकांप्रमाणें मोठ्या-कर्तृत्वाचे किंवा शंकराचार्य-ज्ञानेश्वरांसारखे विशाल बुद्धिमत्तेचे असतात असें नाहीं, तथापि त्यांच्या ठिकाणींही पूर्णाहंभावच स्फुरत असल्यामुळें त्यांची व्युत्थानदशा समष्टीला उपकारकच होत असते. ते आपापल्या शक्तिबुद्धीप्रमाणें निग्रहानुग्रहद्वारा जगदुपकारक कर्में करीत असतात. निग्रहानुग्रह झाले म्हणजे रागद्वेषादि आलेच, फार काय वर सांगितल्याप्रमाणें सत्त्व, रज किंवा तम ह्या तीन गुणांपैकीं कोणताही गुण विवृद्धावस्थेंत येणें शक्य असतें. असें असूनही त्या योग्याला त्यापासून बंधन उत्पन्न होत नाहीं ह्याचें कारण असें कीं तो

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ।।

अंतःकरणांत प्रकाश, प्रवृत्ति किंवा मोह उत्पन्न झाले किंवा ते अंतःकरणांतून निवृत्त झाले तरी त्याला राग-द्वेष वाटत नाहींत, म्हणजे तो बाह्य दृष्ट्या 'रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि', राग-द्वेष-भय, इत्यादिकांस अनुरूप असें आचरण करीत असूनही 'योऽन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते' अंतर्दृष्टीनें तो आकाशाप्रमाणें अत्यंत निर्लेप असतो व म्हणूनच तो जीवन्मुक्त होय. ह्यावरून असें दिसून येईल कीं हा जीवन्मुक्त योगी बाह्यतः जगद्व्यवहार करीत असला किंवा सिद्धींचा उपभोग स्वतः घेत असला, किंवा इतरांस देत असला तरी तें त्याचें केवळ नाट्य असतें. एखादा बहुरूपी आपल्या उदरंभरणासाठीं वाघाचें सोंग घेतो आणि अज्ञानी पोरासोरांना भीति दाखवीत असतो, पण ही बतावणी करीत असतां आपण खरोखरचे वाघ आहों असें वाटून तो माणसांना किंवा जनावरांना केव्हांच खात नाहीं; किंवा एखाद्या स्त्रीवेषधारी नटाला, आपण खरोखरची स्त्री असून आपल्याला एखाद्या पुरुषाच्या समवेत संसार थाटावयाचा आहे असें ज्याप्रमाणें केव्हांही वाटत नाहीं, असाच प्रकार असंसक्ति भूमिकेवरील योग्याचा असतो. तो जगद्व्यवहार करतो, सिद्धींचा उपभोग स्वतः घेतो किंवा इतरांस घडवितो, पण ह्यांत त्याचा व्यष्टिगत हेतु कोणताच नसून समष्टींतील अज्ञानी जनांचें कल्याण व्हावें हाच हेतु असतो. म्हणजे त्याचें चित्त मागील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें सर्वकाल कैवल्यप्राग्भार आणि विवेकनिम्न असतें म्हणून तो शरीरेंद्रियद्वारा घडणाऱ्या कर्मांपासून 'इंद्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्', 'इंद्रियें आपापल्या विषयांत वर्तत आहेत हें जाणून सर्वथा अलिप्त राहतो.' ह्या भूमिकेला असंसक्ति हें नांव सर्वथा उचित कसें आहे हें ह्यावरून दिसून येईल. तात्पर्य, जीवन्मुक्ताला समाहित अवस्थेंत किंवा व्युत्थानावस्थेंत येणाऱ्या प्रत्ययांतरांपासून बंधन उत्पन्न होत नाहीं हें खरें असलें तरी जोंपर्यंत प्राचीन संस्कार त्याच्या चित्तांत नांदत असतील तोंपर्यंत लोकोपकारक वासना त्याच्या चित्तांत उत्पन्न होऊन त्याचें व्युत्थान होणार आणि व्युत्थान झाल्यावर लोकोपकारक कर्मेंही त्याच्याकडून घडणार.

वरील सूत्रांत सांगितलेले प्रत्यय आणि त्यांस कारण असलेले संस्कार ह्या दोहोंची निवृत्ति करण्याचे उपाय पुढील सूत्रांत सांगितले आहेत. तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

सूत्रार्थ—मागील सूत्रांत सांगितलेले प्रत्यय आणि त्यांचे संस्कार चित्तांतून नाहींसे होणें हें त्यांचें हान होय. हें हान साधण्यासाठीं मागें क्लेशांच्या निवृत्तीसाठीं जे उपाय सांगितले आहेत तेच ह्या ठिकाणीं उक्त आहेत.

विवरण—चित्तांत वृत्ति उत्पन्न झाल्या तरी त्यांपासून बंध उत्पन्न न होणें हा चित्ताचा एक प्रकारें नाशच होय. पण येथें चित्त असल्यामुळें त्याचा सरूप नाश होय. पौरुषप्रयत्नाची पराकाष्ठा दाखविण्याकरितां योगशास्त्र प्रवृत्त झालें असल्यानें जीवन्मुक्तीच्या पदार्थाभाविनी आणि तुर्यगा ह्या सहाव्या आणि सातव्या भूमिका आत्मसात् करून आणि चित्ताचा अरूप नाश साधून विदेहमुक्ति कशी प्राप्त करून घ्यावी हें सांगणें योगशास्त्राला क्रमप्राप्तच होय. अर्थात् त्यासाठीं असंसक्ति भूमिकेवर असतांना चित्तांत जे प्रत्यय येतात ते प्रत्यय आणि त्यांचे संस्कार ह्यांचा नाश करण्याचे उपाय सांगणें अवश्यच आहे म्हणून ते ह्या सूत्रांत सांगितले आहेत.

ह्या नाशाचे उपाय म्हणजे दुसरे कोणते नसून मागें पाद २, सूत्रें १०-११, ह्यांत अविद्यादि क्लेशांच्या नाशाकरितां जे उपाय सांगितले आहेत तेच होत. तेथें वृत्तिरूपानें परिणाम पावलेल्या क्लेशांचा नाश ध्यानानें करावा (पाद २, सूत्र ११) आणि संस्काररूपानें सूक्ष्मावस्थेंत ते असतांना त्यांचा नाश प्रतिप्रसवानें करावा (पाद २, सूत्र १०) असे दोन उपाय सांगितले आहेत. ह्या ठिकाणीं चित्तांत प्रकट होणाऱ्या प्रत्ययांच्या आणि त्यांना कारण असलेल्या संस्कारांच्या नाशाकरितां तेच उपाय योजावयाचे असें ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे. योगी आसनस्थित होऊन निर्विकल्प समाधि दृढ होण्यासाठीं अभ्यासांत प्रवृत्त झाला असतां चित्तांत प्रत्ययांतर उत्पन्न होऊन समाधिविच्छेद होत असल्याचें जर आढळून येईल तर कांहीं काळ मागें सांगितलेल्या प्रतिप्रसवाच्या अभ्यासानें प्रत्ययांतरास कारण होणाऱ्या संस्कारांचा नाश करावा. ह्या ठिकाणीं प्रतिप्रसव करायचा म्हणजे निर्विकल्पानुसंधान करीत असतां अनवधानामुळें जेव्हां जेव्हां प्रत्ययांतर उत्पन्न होईल तेव्हां तेव्हां तें

उत्पन्न होण्यास कारण असलेली त्या प्रत्ययाविषयींची अति सूक्ष्म आसक्ति संयमजनित प्रज्ञाबलानें ओळखावी आणि ती प्रत्ययरूपानें व्यक्त होऊं न देतां निर्विकल्पानुसंधानांतच विरून जाईल असा अभ्यास योग्यानें करावा. अशा प्रकारें अभ्यास केल्यावर प्रत्ययांचे संस्कार क्षीण होत जातात आणि मग कालांतरानें हे संस्कार दग्धबीजप्राय होतात. म्हणजे भाजलेलें बीज पुन: अंकुर निर्माण करण्यास जसें असमर्थ होतें त्याचप्रमाणें हे संस्कार प्रत्ययांतर उत्पन्न करण्यास असमर्थ होतात.

आतां व्युत्थानसमयीं वृत्तिरूपानें प्रकट होणाऱ्या प्रत्ययांतराचा नाश कसा करावयाचा त्यांचा विचार करूं. हे प्रत्यय प्राधान्यानें लोकसंग्रहार्थ आणि लोककल्याणाच्या हेतूनें केल्या जाणाऱ्या कर्मांना प्रेरक असतात हें जरी खरें आहे तरी क्वचित् प्रसंगीं जीवन्मुक्ताचे वैयक्तिक प्रारब्धभोग निष्पादन करण्यासाठींसुद्धा ते उदित होत असतात. अशा प्रकारें ते प्रत्यय व्यष्टिनिष्ठ भोग निष्पादन करण्यासाठीं उत्पन्न होवोत किंवा समष्टीच्या हितास्तव उत्पन्न होवोत, जीवन्मुक्त त्यांच्याकडे 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' अशाच दृष्टीनें पाहत असल्यामुळें त्याला ते प्रत्यय किंवा त्यांना अनुसरून योग्याच्या हातून घडणारीं सर्व कर्में कांहींच बंधन उत्पन्न करूं शकत नाहींत. तथापिही जोंपर्यंत हे प्रत्यय चित्तांत उत्पन्न होत राहतील आणि तदनुरूप कर्में घडत राहतील तोंपर्यंत तो योगी पुढल्या दोन भूमिकांवर मात्र जाऊं शकणार नाहीं. आतां सर्वच जीवन्मुक्त पुढील दोन भूमिकांवर जातात असेंही नाहीं. कोणी सत्त्वापत्ति आणि असंसक्ति ह्या दोन भूमिकांवर आपलें जीवितकार्य करीत राहतात, कारण देहपातानंतर त्यांनाही विदेहमुक्ति निश्चित् असतेच; कारण

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञान बाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥

'प्राकृत जनांना देहच मी आहें हें ज्ञान जितकें नि:संदेह असतें तितकें नि:संदेह ज्ञान जर आत्म्याविषयीं होईल तर तें देहात्मबुद्धीचा निरास करणारें असल्यामुळें त्या साधकाची इच्छा नसली तरीही तो मुक्त होणारच.' 'तुका म्हणे गर्भवासी, सुखें घालावें आम्हांसी' असे उद्गार तुकाराममहाराजांनीं काढले आहेत ते ह्यामुळेंच होत. तथापि कांहीं जीवन्मुक्त असे असतात कीं त्यांना हे प्रत्ययही नाहींसे करून पुढील भूमिकांवर जावें असें वाटतें. अशा योग्यांनीं ह्या प्रत्ययांचा आणि त्यांच्या संस्कारांचा निरास समाहित

अवस्थेंत कसा करावा तें वर सांगितलें आहे. व्युत्थानावस्थेंत प्रकट होणाऱ्या प्रत्ययवृत्तींचा निरास ध्यानानें करावयाचा असतो. प्रत्ययैकतानता हें ध्यानाचें लक्षण होय (पाद ३, सूत्र २), अर्थात् जीवन्मुक्तावस्थेंत निर्विकल्पानुसंधानाव्यतिरिक्त जीं प्रत्ययांतरें चित्तांत उदित होतील त्यांचा लागलीच निर्विकल्पानुसंधानांत विलय करावा आणि निर्विकल्पानुसंधानप्रत्ययाची एकतानता राखावी. अशा रीतीनें प्रत्ययांतरांस कारण असणारे सूक्ष्म संस्कार आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्ययवृत्ति ह्या दोहोंचा दोन्ही बाजूंनीं निरास झाल्यावर निर्विकल्पानुसंधान निर्वेधपणें घडून येतें आणि तो योगी पदार्थाभाविनी ह्या तिसऱ्या भूमिकेवर आरूढ होतो.

प्रत्ययांतरें आणि त्यांचे संस्कार ह्यांचा वरील उपायांनीं निरास झाल्यावर जो विच्छेदरहित समाधि प्राप्त होतो त्याचें स्वरूप पुढील सूत्रांत विशद केलें आहे. तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥

सूत्रार्थ — यथाक्रम व्यवस्थित असलेल्या तत्त्वांहून चेतन आणि द्रष्टृरूप असलेला आत्मा म्हणजे आपण अत्यंत विलक्षण आहों असें निःसंदेह ज्ञान होणें हें प्रसंख्यान होय. ह्या प्रसंगाख्यानाविषयींही जो योगी अकुसीद म्हणजे सावकारी न करणारा म्हणजे विरक्त होतो अशा योग्याच्या ठिकाणीं प्रत्ययांतररहित अशी विवेकख्यातिरूप आत्मसाक्षात्कारावस्था प्रकट होते आणि मग ह्या विवेकख्यातीमुळें धर्मामृतधारांचा वर्षाव करणारा जणुं मेघच असलेला समाधि सिद्ध होतो.

विवरण — ह्या सूत्रांत पदार्थाभाविनी ह्या जीवन्मुक्ताच्या तिसऱ्या अवस्थेचें वर्णन आहे. आत्मसाक्षात्कारापूर्वीं निर्विकल्पसमाधीसाठीं ध्यानाभ्यास करीत असतां, तो अभ्यास पक्व दशेस आला म्हणजे कांहीं क्षण निर्विकल्पाच्या अर्थमात्र निर्भासतेंत जातात आणि त्या वेळीं 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं (पाद १, सूत्र ३), ह्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें जीवात्मा आपल्या वास्तविक स्वरूपांत अवस्थित असतो.

हाच आत्मा साक्षात्कार होय. येथून सत्त्वापत्ति नामक पहिल्या ज्ञानभूमीस प्रारंभ होतो. ह्या अवस्थेंत समाहित असतां व्युत्थानसंस्कारांचा अभिभव आणि निरोधसंस्कारांचा प्रादुर्भाव झालेला असतो, चित्त क्षणाक्षणानें निरोधावस्थेंत अधिकाधिक काळ राहूं लागतें आणि क्षणाक्षणांनीं व्युत्थानसंस्कार दुर्बळ होत जाऊन निरोधसंस्कार दृढ होत असतात. ह्या अवस्थेंत योगी व्युत्थानदशेंत असेल तेव्हां समाध्यवस्थेंत असतांना त्याला जो आत्मानुभव येतो त्याच्या एक प्रकारच्या धुंदींत तो असतो. हीच त्याच्या चित्ताची कैवल्यप्राग्भारता होय. ह्या अनुभूतीमुळें तो इत:पर देहादि अनात्मवस्तु दृष्टीस पडतांच 'हीं देहादिक मीच आहें' असें केव्हांही मानीत नाहीं, तर मी सच्चिदानंदघन आत्माच आहें' असें सर्वदा जाणीत असतो. हीच त्या चित्ताची विवेकनिम्नता होय. तेव्हां चित्ताची कैवल्यप्राग्भारता आणि विवेक-निम्नता हें सत्त्वापत्ति भूमिकेचें मुख्य लक्षण होय. हीं लक्षणें चित्तांत स्थिरावलीं म्हणजे जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं दुसरी असंसक्ति नामक भूमिका प्रकट होऊं लागते. ह्या भूमिकेवर योग्याच्या ठिकाणीं व्युत्थानसमयीं सिद्धींचे चमत्कार दिसूं लागतात आणि समाधिकालांत निष्प्रतिबंधपणें निर्विकल्पानु-संधान न घडतां त्यांत प्रत्ययांतरें उत्पन्न होतात. मागील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें अभ्यास करून त्या प्रत्ययांचा आणि त्यांना कारण असलेल्या संस्कारांचा नाश केला असतां योगी तिसऱ्या पदार्थभाविनी नामक ज्ञानभूमीवर आरूढ होतो. ह्या भूमिकेचें मुख्य लक्षण म्हणजे योग्याच्या ठिकाणीं ह्या सूत्रांत सांगितलेला प्रत्ययांतररहित असा धर्ममेघ समाधि सिद्ध होतो हें होय. तेव्हां आतां ह्या समाधीचा विचार करूं.

आत्मसाक्षात्कार झाल्यामुळें पाद २, सूत्र १९ मध्यें पूर्वीं जीं गुणपर्वें सांगितलीं आहेत त्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या तत्त्वांहून आत्मा वेगळा असा अनुभव येणे हें प्र-सं-ख्यान होय. ह्या तत्त्वांत उपासनेनें अत्यंत शुद्ध झालेलें चित्तोपादानभूत सत्त्वही येतें. अर्थात् प्रसंख्यान झालें म्हणजे सत्त्व आणि पुरुष हीं परस्परांहून अन्य आहेत ह्या ज्ञानाचा त्यांत अंतर्भाव असतोच. ह्या ज्ञानाला पाद ३, सूत्र ९ मध्यें सत्त्वपुरुषान्यताख्याति असें म्हटलें असून ह्या अन्यताख्यातीचीं सर्वभावाधिष्ठातृत्व आणि सर्वज्ञातृत्व अशीं फलें त्या सूत्रांत सांगितलीं आहेत. प्रसंख्यान झालें असतांही ह्या दोन फलांविषयीं जो अकुसीद म्हणजे सावकारी न करणारा असतो त्याला धर्ममेघ समाधि साध्य होतो, असें ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे.

असंसक्ति भूमिकेवर योग्याच्या ठिकाणीं ज्या सिद्धि प्रकट झाल्याचें दिसतें ती एक प्रकारची सावकारीच असते. मुद्दलावर मिळणाऱ्या व्याजाचा उपभोग ज्याप्रमाणें एखादा सावकार घेतो त्याप्रमाणें आपल्या योगानुष्ठानरूप तपस्येचें फल सिद्धींच्या योगानें योगी जेव्हां भोगतो तेव्हां ती सावकारीच होय. पण योगसिद्धींच्या प्रत्ययांना कारण असलेल्या संस्कारांचा नाश मागील सूत्रांत सांगितलेल्या उपायांनीं झाला म्हणजे साहजिकच ते प्रत्यय चित्तांत उठत नाहींत. अशी अवस्था झाली म्हणजे तो योगी प्रसंख्यानाविषयीं अकुसीद म्हणजे सावकारी न करणारा झाला, म्हणजे आतां ह्या अवस्थेंत त्या योग्याच्या चित्तांत प्रत्ययांतररहित असा कैवल्य-साक्षात्कारच केवळ स्फुरत असतो. मागील असंसक्ति भूमिकेवर असतां योगसिद्धि म्हणजे कांहीं विशेष चीज आहे आणि लोककल्याणार्थ आपण तिचा अनासक्त उपयोग करावा इतकी तरी सूक्ष्म आसक्ति त्या सिद्धींविषयीं त्या योग्याच्या मनांत वसत होती. पण आतां तो त्या सिद्धींविषयीं पूर्णपणें अकुसीद म्हणजे विरक्त झालेला असतो. त्यामुळें त्याच्या चित्तांत सिद्धींची वांछाच उत्पन्न होत नाहीं आणि यदाकदाचित् त्यांची आठवण चित्तांत स्फुरलीच तर त्याला त्यांच्याबद्दल विस्मय असा वाटतच नाहीं. एखाद्या प्रसंगीं सूर्याचे किरण थंडगार झाले किंवा चंद्राच्या किरणांत प्रखर ताप उत्पन्न झाला किंवा अग्निज्वाळा वर न जातां खालींच पसरूं लागलेल्या दिसल्या तरी असलीं आश्चर्यें पाहून त्यांचें कुतूहल त्याला मुळींच वाटणार नाहीं. तो म्हणतो, “ ह्यांत विशेष असें काय आहे ? चिदात्म्याच्या ठिकाणीं अनंत शक्ति आहेत, त्यांतल्याच कांहीं ह्या रूपानें स्फुरण पावत आहेत !” अशा प्रकारें सिद्धींचे प्रत्ययच अंतःकरणांत उमटत नाहींत आणि कदाचित् ते स्मृतिरूपानें उत्पन्न झालेच तर त्यांजबद्दल त्या योग्याला मुळींसुद्धा कुतूहल न वाटल्यानें ते तत्काल विलीनभावास प्राप्त होतात ! अशी स्थिति झाल्यामुळें ह्या अवस्थेंत विवेकख्याति पूर्णतेला जाते म्हणून ह्या सूत्रांत सर्वथा असें पद घातलें आहे. सत्त्वापत्ति आणि असंसक्ति ह्या भूमिका जीवन्मुक्तीच्याच असल्यानें तेथें विवेकख्याति असतेच, किंवा असेंही म्हणावयास अडचण नाहीं कीं तेथें विवेकख्याति असते म्हणूनच त्या जीवन्मुक्तीच्या भूमिका होत. पण त्या ठिकाणीं विवेकख्याति प्रत्ययांतरमिश्रित असते आणि प्रकृत सूत्रांतल्या भूमिकेवर ती प्रत्ययांतरशून्य असते, ह्यामुळें तिची पूर्णावस्था दिसून येते. अशा प्रकारें विवेकख्याति

सर्वथा निष्प्रतिबंधपणें सिद्ध झाली म्हणजे चित्तांत केवळ सत्त्वगुणाचीच विवृद्धि होते आणि तें चित्त विक्षेपरहित झाल्यानें ह्या भूमिकेवरील समाधि दीर्घकाल टिकतो; चित्तांत प्रत्ययांतरशून्यता असल्यानें स्वतः व्युत्थान सहसा नसतें, परतः असतें, पण तेंही मोठ्या कष्टानेंच असतें. शिखिध्वजाचा समाधि उतरण्याला चूडालेला किंवा प्रल्हादाचा समाधि उतरण्यास श्रीविष्णूंना आयास पडले हें मागें सांगितलें आहे. असें घडतें तें वरील कारणांमुळेंच होय. अशा प्रकारें परतः व्युत्थान झालें तरी तें लोकांच्या दृष्टीनेंच असतें. कारण ह्या योग्याला चित्तविक्षेप होण्याला कांहीं कारण नसल्यानें तो जागृतींत येऊनही गाढ झोपीं गेल्यासारखाच दिसतो. सामान्यजनांना जागृतींत जें ज्ञान होतें तें अनेक कल्पनांनीं युक्त असलेलें सविकल्प ज्ञानच असतें. पण ह्या अवस्थेंतील योग्याच्या चित्तांत कसल्याच वासना उरलेल्या नसल्याकारणांनें इंद्रियद्वारा चित्ताचा इंद्रियार्थांशीं संयोग झाला तरी त्याच्या चित्तांत केवळ निर्वासनबोधच स्फुरत असतो. सृष्टींत जे जे भाव प्रकाशित होत असतात आणि स्फुरत असतात त्यांच्या ठिकाणचा तो प्रकाश आणि तें स्फुरण म्हणजे आत्म्याचा प्रकाश आणि स्फुरण होत अशीच केवळ प्रतीति चित्तांत येत राहणें हेंच त्या निर्वासन बोधाचें स्वरूप होय. ह्यामुळें हा योगी लोकदृष्टीनें जागृतींत वावरत असल्यासारखा दिसत असला तरी त्याचे सर्व व्यापार त्याला कशाचीच आस्था नसल्यासारखे चाललेले दिसतात. त्याला सामान्य जनांप्रमाणें तहानभूक लागते पण अन्न कसें मिळेल ह्याची तो कधींच चिंता करीत नाहीं आणि 'मला भुकेची पीडा होत आहे, मला कोणीतरी अन्न द्या' अशी दैन्यवाणीची याचना तो कोणाजवळ करीत नाहीं भुकेच्या वेळीं यदृच्छया जें कांहीं ज्या कोठून मिळेल तें खाऊन तो क्षुधा शमवितो आणि नदीचें पाणी हस्तपात्रानें पिऊन तहान भागवितो. ज्या ज्ञानोन्मुख जीवांना ह्या ब्रह्मनिष्ठांकडून ज्ञानोपदेश होण्याचा योग असेल त्यांच्या दिशेनें अंतर्यामींच्या प्रेरणेनें हा जीवन्मुक्त निरंकुशपणें चालला असतां वाटेंत देह थकला तर तेथें स्मशान असो, किंवा अरण्य असो, तो तेथें सुखानें झोप घेत पडतो. जें वस्त्र कधीं मळत नसल्यानें धुवावें लागत नाहीं किंवा वाळवावें लागत नाहीं असें दिशारूपी वस्त्र तो परिधान करीत असतो आणि भूमितल हा त्याचा बिछाना असतो. एवंच, त्याचें लक्ष देह व्यापाराकडे मुळींच नसतें. कारण त्याचें मन आत्मानुभवांत पूर्णपणें

गळून गेलें असल्यामुळें त्याच्या देहाकडून प्राणप्रेरणेनें क्रिया घडत असल्या तरी मनानें तो सर्वथा आत्मक्रीड, आत्मरति असाच असतो.

ह्या भूमिकेला पदार्थाभाविनी ही संज्ञा कां दिली आहे हें ह्या भूमीवरील योग्यांच्या वरील वर्णनावरून लक्षांत येईल. त्या योग्यांच्या दृष्टीला जगांतील बाह्य पदार्थांचें म्हणजे जगाचें भानच नसतें, म्हणजे त्यांच्या दृष्टीनें पदार्थांचा अभावच असतो म्हणून ह्या भूमिकेचें पदार्थाभाविनी हें नांव अगदीं यथार्थच होय. मात्र असें कां होतें म्हणजे ह्या अवस्थेंत जगद्भान कां नसतें ह्याविषयींची उपपत्ति योग आणि वेदान्त ह्या दोन्ही दर्शनांची भिन्न आहे. ती भिन्न कशी आहे ह्याचा विचार करणें प्रसंगोचित असल्यानें तो येथें थोडासा करूं. पदार्थाभाविनी किंवा तुर्यगा ह्या दोन्ही भूमिकांवर चित्त निरुद्ध असल्यानें तें आत्माकार झालेलें असतें. चित्त एकाच वेळीं दोन पदार्थांस व्यापूं शकत नाहीं. तें जेव्हां विषयाकार असतें तेव्हां आत्माकार नसतें आणि जेव्हां आत्माकार असतें तेव्हां विषयाकार नसतें. वरील दोन्ही अवस्थांत चित्ताचा निरोध झालेला असतो व म्हणून तें विषयाकार नसून आत्माकार झालेलें असतें (पाद १, सूत्र ३). अर्थात् ह्या अवस्थांत चित्ताला जगद्भान नसतें ह्याचें कारण चित्त आत्म्याच्या ठिकाणीं निरुद्ध असल्यामुळें तें विषयाकार होऊंच शकत नाहीं हें होय. एखाद्या माणसाला खोलींत कोंडून घातल्यावर त्याला बाह्य जग दिसणार नाहीं, अशासारखाच प्रकार येथें होत असतो. ही योगशास्त्राच्या दृष्टीनें उपपत्ति झाली. वेदान्तशास्त्राची उपपत्ति युक्तितः ह्यापेक्षां सरस आणि स्वानुभवैकगम्य आहे. ह्या शास्त्राचा सिद्धान्त असा आहे कीं,

> आत्मसत्तैव सत्तैषां भावानां न ततोधिका ।
> तथैव स्फुरणं चैषां नात्मस्फुरणतोऽधिकम् ॥

पदार्थमात्राच्या ठिकाणीं जी सत्ता आहे ती आत्म्याचीच सत्ता असून त्याचें स्फुरण म्हणजे आत्मस्फुरणाहून अधिक कांहीं नसतें. 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्यादि श्रुति ह्याविषयीं प्रमाण आहेतच. हा सिद्धान्त युक्तितः लक्षांत येण्याला रज्जुसर्पाचा दृष्टान्त अगदीं समर्पक आहे. रज्जूवर जो सर्प भासतो आणि स्फुरतो त्याचें तें भान आणि स्फुरण वस्तुतः रज्जूच्याच भानावर किंवा स्फुरणावर अधिष्ठित असतें. पण रज्जूविषयीं अज्ञान असल्यामुळें तेथें सर्पाचें भान आणि स्फुरण होत असतें.

सर्पाधिष्ठानभूतरज्जूचें यथार्थज्ञान होतांच सर्पाचें भान आणि स्फुरण रज्जूच्या भानांत आणि स्फुरणांत विलीन होऊन जातें. ह्याप्रमाणेंच आत्मसाक्षात्कार प्रत्ययांतररहित अशा अवस्थेला पोंचला म्हणजे त्या अवस्थेंत जगाचें भान आणि स्फुरण हीं दोन्ही आत्मभावांत आणि आत्मस्फुरणांत विलीन होतात. ह्या विवेचनावरून पातञ्जल-योग-दर्शन आणि शांकर-वेदान्त-दर्शन ह्यांच्यांतील भेद स्पष्ट होत आहे. पहिल्याचें म्हणणें असें कीं चित्त विरुद्ध असतें म्हणून त्याला जगद्भान नसतें, पण बाहेर जगत् म्हणून कांहीं वस्तु आहे आणि दुसऱ्याचें म्हणणें असें कीं आत्मविषयक अज्ञानामुळें रज्जूवरील सर्पाप्रमाणें जगत् भासमान होत असतें आणि रज्जुज्ञान होतांच जसा सर्प नाहींसा होतो तद्वत् जगदधिष्ठानभूत आत्म्याचा साक्षात्कार होतांच जगद्भ्रांतिच नष्ट होते आणि म्हणून जगद्भान नसतें. इतरांना जगद्भान असतें ह्याचें कारण त्यांच्या अविद्येचा ज्ञानानें नाश झालेला नसतो हें होय. ह्या विवेचनावरून पातञ्जलयोगदर्शन हें द्वैतदर्शन आणि शांकर-वेदान्त-दर्शन हें अद्वैत-दर्शन असें कां म्हणण्यांत येतें तेंही स्पष्ट होत आहे. योगदर्शनाला अद्वैत-दर्शनाची दृष्टि मुळींच नाहीं असें मात्र म्हणतां येणार नाहीं, कारण पुढें ह्या पादाच्या शेवटच्या सूत्रांत ‘ वा ’ असें पद घालून अद्वैतदर्शनाला मान्य होईल असेंही कैवल्याचें स्वरूप सांगितलें आहे. ह्याविषयींचा विचार त्या सूत्राच्या विवरणांत पुनः करावयाचा असल्यानें येथें त्याचा विस्तार नको.

आतां ह्या भूमीवरील समाधीला ह्या सूत्रांत ‘ धर्ममेघः समाधिः ’ असें कां म्हटलें आहे ह्याचा विचार करूं. मेघांमधून जलधारांचा जसा वर्षाव होतो त्याप्रमाणें ह्या समाधीपर्यंत चित्त प्रगत झालें असतां त्या चित्तांतून धर्मामृताचा वर्षाव होऊं लागतो म्हणून ह्या समाधीला ‘ धर्ममेघ समाधि ’ असें म्हटलें आहे. ह्या अवस्थेंत चित्ताच्या उपादानभूत त्रिगुणांपैकीं रज आणि तम हे दोन गुण अत्यंत अभिभूत झालेले असतात आणि सत्त्वगुणाचा अतिशय उद्रेक झालेला असतो. सत्त्वोद्रेक झाला असतां जीवन्मुक्ताच्या देहांत मनासह सर्व ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा प्रकाश आणि ज्ञान हीं अगदीं ओसंडून जात असतात आणि त्यायोगें प्राण आणि कर्मेंद्रियें ह्यांच्या यदृच्छेनें होणाऱ्या सर्व प्रवृत्ति अत्यंत सात्त्विक, धर्मानुकूल आणि व्यष्टीला कल्याणप्रद अशाच होत असतात. ह्यामुळें त्या

जीवन्मुक्ताचें जीवन इतर जीवांनासुद्धा धर्मप्रवण करणारें आपोआपच होत असतें. असे योगी हेतुपूर्वक दुसऱ्यांना ज्ञानोपदेश करण्याइतके देहभानावर नसले तरी प्राणप्रेरणेनें होणारे त्यांचे देहेन्द्रियमनोव्यापार इतके धर्म्य असतात कीं त्यांच्या द्वारा धर्माचे सिद्धान्तच जणुं प्रकाशित होत असतात. अशा योग्याचें नुसतें दर्शन घडलें किंवा त्यांचें सहज घडणारें धर्म्य वर्तन दृष्टीस पडलें तरी तें लोकांस सन्मार्गाकडे खेंचून नेणारें होत असतें. अशा प्रकारें ह्या समाध्यवस्थेस प्राप्त झालेल्या योग्यांकडून धर्मामृतधारांचा वर्षाव सर्व जीवांवर होत असल्यामुळें त्यांच्या ह्या भूमिकेवरील समाधीला ‘ धर्ममेघ समाधि ’ म्हटलें आहे तें योग्यच होय.

ह्या धर्ममेघ समाधीचें फल पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे. तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

सूत्रार्थ—धर्ममेघ समाधि सिद्ध झाला असतां अविद्यादि पांच क्लेश आणि शुभ, अशुभ आणि मिश्र. अशीं त्रिविध कर्में ह्यांची पूर्णत्वानें निवृत्ति होते.

विवरण— वरील धर्ममेघ समाधि सिद्ध झाला असतां अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश (पाद २, सूत्र ३) हे पांच क्लेश आणि शुभ, अशुभ आणि मिश्र अशीं त्रिविध कर्में (पाद ४, सूत्र ७) ह्यांची निवृत्ति चित्तांतून पूर्णपणें होते. मागील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें सर्वज्ञातृत्व आणि सर्वभावाधिष्ठातृत्व अशांसारख्या अत्युच्च फलांविषयींही वैराग्य उत्पन्न झालें असल्यानें आणि प्रत्ययांतररहित आत्मसाक्षात्कार झालेला असल्यामुळें ह्या योग्याच्या चित्तांत अविद्यादि पांच क्लेशांपैकीं कोणताही क्लेश उदित होण्याला कारणच उरत नाहीं आणि म्हणून त्या क्लेशांची सर्वथा निवृत्ति होते. क्लेशांची निवृत्ति झाली म्हणजे ओघानेंच कर्मांचीही निवृत्ति होते, कारण कर्माशयाचें मूळ क्लेश हेच होत (पाद २, सूत्र १२) आणि म्हणून वृक्षाचें मूळच तोडलें म्हणजे तो जसा नष्ट होतो त्याप्रमाणें क्लेशरूप मूळ नष्ट झाल्यामुळें कर्माशयरूप वृक्षही पूर्णपणें नष्ट होतो. अशा अवस्थेंत प्राणवायूनें प्रेरित झाल्यामुळें त्या योग्याच्या देहेन्द्रियद्वारा कर्में घडत असल्याचें जरी लोकदृष्टीला दिसलें तरी त्यांचा त्या योग्याशीं कसलाच संबंध नसतो. तो वास्तवदृष्ट्या विदेहमुक्तीलाच प्राप्त झालेला

असतो. लोकांना त्याचें शरीर दिसत असतें आणि त्या शरीरद्वारा जगन्मांगल्यकारक कांहीं क्रियाही घडलेल्या दिसतात, ह्यामुळें लोक आपल्या दृष्टीनें त्याला जीवन्मुक्त म्हणतात इतकेंच.

ह्याप्रमाणें पदार्थभाविनी ह्या तिसऱ्या ज्ञानभूमीवर धर्ममेघसमाधि सिद्ध होत असतो आणि त्या समाधींतून योग्याचें स्वतः व्युत्थान नसतें, पण क्वचित् परतः व्युत्थान संभवतें म्हणून सांगितलें. आतां असें परत व्युत्थान झालेंच तर त्या योग्याला बाह्य जगत् ज्ञेय कशा प्रकारें होत असतें हें पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे. तें सूत्र असें—

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सूत्रार्थ— धर्ममेघ समाधीमुळें चित्तांतील ज्ञानाला आवरक असलेले जे क्लेशकर्मरूप मल, त्यांपासून मुक्त झालेल्या ज्ञानाला आनन्त्य प्राप्त होत असतें आणि त्याच्या अपेक्षेनें ज्ञेय अगदीं अल्प उरतें.

विवरण— तन्मात्रांतील सत्त्वांशापासून चित्त उत्पन्न झालें असल्यानें तें स्वाभाविकपणेंच सत्त्वगुणभूयिष्ठ असतें. परंतु अविद्यादि पांच क्लेश आणि तन्मूलक कर्माशय ह्या चित्तमलांनीं त्या सत्त्वगुणाचा ज्ञानरूप धर्म आवृत झालेला असल्यामुळें त्या ज्ञानाच्या ठिकाणीं परिच्छिन्नत्व, अल्पत्व, इत्यादि प्रकारचा संकोच उत्पन्न झालेला असतो, परंतु, धर्ममेघ समाधीमुळें मागील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें चित्तांतील ज्ञानाला आवरण घालणाऱ्या वरील मलांचा नाश झाला असतां तें निष्प्रतिबंधपणें प्रकाशमान होऊं लागतें. अर्थात् मग त्या ज्ञानाचे परिच्छिन्नत्व, अल्पत्व, इत्यादि संकुचित धर्म जाऊन त्याच्या ठिकाणीं आनन्त्य हा धर्म येतो; किंवा तो नवीन येतो असें नसून मूळचेंच असलेलें आनन्त्य आवरक मलांचा नाश होतांच पुनः प्रकट होतें. अशा परिस्थितींत ह्या ज्ञानभूमीवरील योग्याचें प्रारब्धवशात् परतः व्युत्थान झालें तर त्याच्या चित्तांतील ज्ञान सर्वतः द्योतमान असल्यामुळें त्याला ज्ञेय असलेले पदार्थ अल्पसे होतात.

आवरणमलापेत ज्ञानाचें आनन्त्य आणि त्या ज्ञानाला ज्ञेय असलेल्या पदार्थांचें अल्पत्व ह्या दोहोंचें आणखी थोडें स्पष्टीकरण व्हावयास पाहिजे

तें कारूं. समष्टिभूत महत्तत्त्वांत व्यष्टिभूत असलेलें 'अस्मि' म्हणजे 'मी आहें' असें जें स्फुरण तोच मूळचा जीवभाव होय. वस्तुतः ह्या स्फुरणाचें सारूप्य महत्तत्त्वाधिष्ठानभूत चेतनाशीं असूनही तमोगुणमूलक अविद्यादि दोषांमुळें तें देहेन्द्रियांदिकांस अनुलक्षून होत असतें आणि म्हणून त्यांस परिच्छिन्नता प्राप्त झालेली असते. आकाशांत ढग आले असतां सूर्य सर्वतः प्रकाशमान् असूनही तो मेघांनीं आवृत झाल्यासारखा होतो आणि मग मेघांच्या अंतरालांतूनच काय ते सूर्यकिरण बाहेर पडून वस्तु प्रकाशित करीत असतात. सामान्यतः सर्वच वस्तु सूर्यप्रकाशानें प्रकाशित होत असल्या तरी मेघांच्या अंतरालांतून बाहेर पडणारे किरण ज्या वस्तूंशीं संलग्न होतात त्या वस्तु विशेषपणें प्रकाशित होत असतात. अशा प्रसंगीं ऊन पडून विशेषपणें प्रकाशित झालेल्या वस्तु अल्प असून अविशेषपणें प्रकाशित असलेल्या आणि म्हणून प्रकाश्य असलेल्या वस्तु असंख्य असतात. नंतर सृष्टिनियमानुसार मेघांची सर्वथा निवृत्ति झाली असतां सूर्यबिंब सर्वतः प्रद्योतमान होतें. वास्तविकपणें सूर्यबिंब सर्वतः प्रद्योतमान असतेंच. मेघांच्या आवरकत्वामुळें कांहीं वस्तूंवर साक्षात् सूर्यकिरण पडूं शकत नसतात. चित्ताच्याविषयीं असाच प्रकार घडत असतो. सत्त्वगुणापासून चित्त उत्पन्न झालें असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं प्रकाशशीलता स्वभावतःच आहे. चित्तगत अविद्यादि पांच क्लेश आणि शुभादि त्रिविध कर्माशय ह्यांच्या आवरणामुळें ती प्रकाशशीलता झाकलेली असते. अशा वेळीं पांच ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा चित्तांतील प्रकाश-किरण ज्या पदार्थांना व्यापतात तेवढेच 'ज्ञात' होत असतात. त्या 'ज्ञात' कक्षेच्या बाहेर 'ज्ञेय' पदार्थ अनंत असतात. म्हणजे, चित्त क्लेशकर्मरूप मलांनीं व्याप्त झालें असतां त्यांतील ज्ञान अल्प असतें आणि ज्ञात पदार्थही अल्प असून त्यांव्यतिरिक्त ज्ञेय पदार्थ अनंत असतात. परंतु धर्ममेघ समाधि साध्य झाला असतां क्लेशकर्में निवृत्त होतात, तीं निवृत्त होतांच चित्तांतील व्यष्टिभूत परिच्छिन्न अहंभावही निवृत्त होतो आणि समष्टिभूत पूर्णाहंभाव स्फुरूं लागतो. चित्त ह्या व्यष्टीची महत्तत्त्व ही समष्टि होय; म्हणून पूर्णाहंभावस्फुरण म्हणजे महत्तत्त्वाधिष्ठानभूत चैतन्याचेंच स्फुरण होय. अर्थात् हें चैतन्य महत्तत्त्वांतर्गत सर्व भावांचें अधिष्ठान असतेंच. म्हणून ह्या चैतन्याला सर्व भावांचें ज्ञानही असतेंच. व्यष्टिभूत चित्त समष्टिभूत महत्तत्त्वांशीं समरस होतांच व्यष्ट्यहंभावाची

निवृत्ति होते आणि पूर्णाहंभाव स्फुरूं लागतो. नंतर त्या स्फुरणाला प्रशांतवाहिता प्राप्त होतांच त्या चित्ताच्या ठिकाणीं सर्वभावाधिष्ठातृत्व आणि सर्वज्ञातृत्व ह्या सिद्धि स्वभावतःच प्रकट होतात (पाद ३, सूत्र ४९). म्हणजे येथें ह्या सूत्रांत सांगितलेलें 'सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्य' आनन्त्य सिद्ध झालें.

आतां ज्ञानाच्या आनन्त्यामुळें ज्ञेय अल्प कसें उरतें तें पाहूं. ज्ञान सर्व ज्ञेय पदार्थांना व्यापणारें असतें. म्हणजे ज्ञान व्यापक असून सर्व ज्ञेय पदार्थ व्याप्त होत. व्याप्त पदार्थ व्यापक पदार्थापुढें अल्पच असतात आकाश व्यापक असून इतर सर्व पदार्थ त्यानें व्यापलेले असल्यामुळें ते व्याप्त होत आणि म्हणून आकाशाच्या अपेक्षेनें ते अल्प होत. त्याचप्रमाणें सर्व वस्तूंचा प्रकाश ज्ञानानें होत असल्यानें ज्ञान व्यापक आणि अनंत असून ज्ञानानें प्रकाशित होणारे सर्व पदार्थ व्याप्य आणि अल्प होत. ह्या दृष्टीनें ज्ञान अनंत असून ज्ञेय अल्प हें सिद्ध झालेंच, तथापि आणखी एका हेतूस्तव ज्ञेय अल्प होतें तो हेतु असा : चित्तांतील ज्ञान जोंपर्यंत क्लेशकर्मरूप मलांनीं आवृत असतें तोंपर्यंत इंद्रियद्वारा ज्ञात होणाऱ्या ज्ञेय वस्तूंचें ज्ञान अनेक विकल्पांनीं युक्त असतें. अर्थात् हें सविकल्पज्ञान अनंत प्रकारांनीं संभवत असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं एक प्रकारचें आनन्त्य असतें ; पण चित्तांतील क्लेशादि मल नाहींसे होतांच तन्मूलक सर्व विकल्पज्ञानें निर्विकल्पज्ञानांत विलीन होतात. ज्ञेय पदार्थनिष्ठ विकल्पज्ञानें जितक्या मानानें विलीन होतील त्या मानानें त्या ज्ञेय पदार्थांत अल्पता आलीच. मडकें, लोटा, खुजा, घागर, डेरा, रांजण, इत्यादि सर्व मातीचेच विकार होत. हे सर्व पदार्थ पृथक्त्वानें जाणणें हीं विकल्पज्ञानें होत. हीं सर्व ज्ञानें मृत्तिका ह्या एकाच पदार्थावर भासमान होत असतात. अगदीं लहान मुलाला हे सर्व पदार्थ पृथक्त्वानेंच प्रतीत होत असतात. कारण त्याच्या ठिकाणीं अज्ञान असतें. पण हे सर्व पदार्थ मातींतून निर्माण होतात असें ज्ञान प्रौढ माणसांस असतें म्हणून तीं ह्या सर्व पदार्थांस मृण्मयत्वानेंच जाणतात म्हणजे अज्ञानकालीं विकल्पयुक्त ज्ञानें अनेक असलीं तरी जों जों ज्ञानाचा उदय होईल तों तों त्या विकल्पज्ञानाचा उपशम त्यांच्या उपादानकारणांच्या ज्ञानांत होत जातो. दागिन्यांचे आकार म्हणजे रूप आणि त्यांचीं नांवें ह्यांतच ज्यांचें मन गुरफटलेलें असतें त्यांस निरनिराळ्या दागिन्यांविषयीं रागद्वेषयुक्त पृथग्ज्ञानें

अनेक प्रकारचीं असतात म्हणून एकाला एक दागिना आवडतो तर दुसऱ्याला तो न आवडतां दुसराच दागिना आवडतो. पण सोन्यावरच ज्याची दृष्टि असते त्या सराफाला भिन्न नामरूपांच्या दागिन्यांविषयीं रागद्वेष कांहींच नसल्यानें तो त्या सर्वांकडे तें केवळ सोनें एवढ्या एकाच दृष्टीनें पाहून त्याचें मूल्य ठरवीत असतो. आपल्याला मृत्युलोकांत किती मानतात हे अजमावण्याकरितां एकदा देवगुरु बृहस्पति मनुष्यरूप घेऊन पृथ्वीवर हिंडत असतां त्यांनीं एका कुंभाराच्या दुकानांत, पशु, पक्षी, मनुष्यें, देवता, इत्यादि मातीचीं चित्रें पाहिलीं. देवतांच्या चित्रांत देवगुरूचेंही एक चित्र होतें. इतरांच्या मानानें आपलें महत्त्व किती मानलें जातें हें पारखण्याला हें उत्तम साधन आहे, असा विचार मनांत धरून देवगुरु तेथें थांबले आणि त्या कुंभाराला त्या चित्रांतील पशू, पक्षी आणि मनुष्य अशा तिघांच्या चित्रांचें मूल्य त्यांनीं विचारलें. तें त्यानें सांगितल्यावर देवतांच्या चित्रांत देवगुरूचेंही चित्र होतें त्याचेंही मूल्य काय म्हणून त्यांनीं त्यास विचारलें. त्यावर कुंभारानें उत्तर दिलें, "आपण जर पशु, पक्षी आणि मनुष्य अशा तिघांचीं तीन चित्रें एकदम विकत घेतलींत तर देवगुरूचें चौथें चित्र मी आपल्यास सवलत म्हणून तसेंच विनामूल्य देईन !" ह्या उदाहरणांत देवगुरूंच्या ठिकाणीं उच्चनीच, इत्यादि कल्पनांनीं युक्त असलेलीं विकल्पज्ञानें असल्यामुळें त्यांना पशु, पक्षी, मनुष्य आणि देवता ह्यांच्यांत भेद आणि अनेकत्व हीं दिसलीं, परंतु कुंभाराच्या ठिकाणीं तीं मातीचीं चित्रें एवढी एकाच दृष्टि असल्यानें त्यानें त्या दृष्टीनेंच उत्तर दिलें. योग्याची दृष्टि अशीच बाह्य विशेषस्वरूपावरून आंतर सामान्यावर येत येत आत्मसाक्षात्कारावर येऊन पोंचलेली असते. मागें तिसऱ्या पादाच्या चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांत अत्यंत स्थूल ज्ञानांतील विकल्प चित्तांतून काढून टाकीत टाकीत अत्यंत सूक्ष्म अशा सर्वविकल्पशून्य म्हणजेच निर्विकल्प स्थितींत चित्त कसें न्यावयाचें ह्याची दिशा दाखविली आहे. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं सर्व विकल्प मनःकल्पित असतात आणि चित्तांतील अज्ञान जितकें अधिक तितके ते विकल्प अधिक असतात. अज्ञान अधिक म्हणजे तितक्या प्रमाणांत ज्ञान कमी म्हणजे चित्तांत जोंपर्यंत अज्ञान अधिक तोंपर्यंत ज्ञान अल्प असतें आणि विकल्पयुक्त ज्ञेय पुष्कळ असतें. पण योगाभ्यासानें चित्तांतील क्लेशकर्मरूप मलावरण जों जों विरल होत जातें तों तों चित्तांतील अज्ञान आणि तज्जन्य विकल्प कमी होत जातात आणि

त्या मानानें सत्त्वगुणाची वृद्धि होते आणि त्याचा ज्ञानरूप धर्म अधिकाधिक प्रकाशमान होऊं लागतो. अज्ञानमूलक सर्व विकल्प भ्रमरूप असतात. भ्रमाच्या अधिष्ठानाचें विशेषज्ञान होतांच भ्रमनिरास होऊन सर्व विकल्पांची निवृत्ति होते. दोरीचें विशेषज्ञान होतांच तिच्यावर भासलेला भ्रमरूप सर्प आणि तन्मूलक भयकंपादिक सर्व विकल्प नाहींसे होतात. असा प्रकार घडत घडत जीवन्मुक्त योगी सत्त्वापत्ति आणि असंसक्ति ह्या मार्गे वर्णिलेल्या ज्ञानभूमींवरून प्रकृतच्या पदार्थाभाविनी ह्या भूमिकेवर आलेला असतो. ह्या अवस्थेंतील धर्ममेघ समाधींतून योग्याचें स्वतः व्युत्थान नसतें. परतः व्युत्थान संभवतें पण तेंही लोकदृष्टीनेंच म्हणावयाचें. कारण त्यांना हा योगी कधीं समाहित तर कधीं व्युत्थित अवस्थेंत असल्यासारखा दिसतो. पण योग्याची दृष्टि कैवल्यसाक्षात्कारावर स्थिर झालेली असल्यानें तो व्युत्थितसा दिसला तरी समाहित असल्यासारखाच दिसतो. तूप घट्ट थिजून एका जागींच स्थिर राहिलें तरी तें तूपच आणि पातळ होऊन इकडे तिकडे पसरूं लागलें तरी तें तूपचं, त्याप्रमाणें हा योगी व्युत्थित असला काय, किंवा समाहित असला काय, त्याच्या चित्ताची कैवल्यप्राग्भारता (पाद ४, सूत्र २६) अखंडितच असते. तथापिही लोकदृष्टीनेंही कां होईना, पण योगी कधीं समाहितसा दिसतो तर कधीं व्युत्थितसा दिसतो. कधीं तो आसनस्थित होऊन निश्चल देहस्थितींत असतो तर कधीं स्थूल देहाच्या द्वारा स्नान, शौच, भिक्षा, इत्यादि व्यापार करीत असलेला दिसतो. तेव्हां हे व्यापार करीत असतां त्यास क्वचित् प्रसंगीं गजप्रतीति म्हणून काहींतरी येत असलीच पाहिजे. म्हणजे त्यास बाह्य पदार्थ ज्ञेय असतात, त्यांचें ज्ञान त्यास होत असतें आणि त्यांचा तो ज्ञाता असतो. म्हणजे पदार्थाभाविनी ह्या भूमीवरील योग्याचें परतः व्युत्थान झालें असतां ज्ञाता, ज्ञान आणि ज्ञेय ही त्रिपुटी थोड्यातरी प्रमाणानें असतेच. ह्या त्रिपुटीचें स्वरूप ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे.

योग्याचें चित्त योगाकडे वळण्यापूर्वी गाढ अज्ञानांत गुरफटलेलें असतें. तेव्हांपासून तों तें महत्तत्त्वांत बिलीन होऊन विदेहमुक्ति प्राप्त होईपर्यंत ज्ञानाच्या सात भूमिकांमधून तें जात असतें, असें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या सात भूमिकांत चित्ताचा विकास होत असतां क्लेशकर्मरूप चित्तमल हळुहळू विरल होत असतात आणि त्या मानानें सत्त्वगुण वाढत जातो. ज्ञान आणि सत्त्व ह्यांचा, 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानं' ह्या सिद्धान्तानुसार

कार्यकारणभावसंबंध असल्यानें सत्त्ववृद्धि होतांच ज्ञानवृद्धि होते. आत्मा वस्तुतः प्रज्ञानघनच आहे. पण चित्तांतील क्लेशकर्मरूप मलांच्या आवरणामुळें 'मेघच्छन्नांशुमालीव' तें ज्ञान प्रतिहत झाल्यासारखें असतें. एखादा दिवा अत्यंत दैदीप्यमान असूनही त्यावर जर एखादा घट पालथा घातला तर त्याचे किरण बाहेर येऊं शकणार नाहींत, त्याला पांच लहान लहान भोकें ठेविलीं तर त्या भोकांतून त्याचे किरण बाहेर पडून त्यांच्या कक्षेंत येणारे पदार्थ तेवढे प्रकाशित होतील. इतर सर्व अप्रकाशित राहतील. आत्म्याचे ज्ञानरूप किरण अशाच प्रकारें 'चक्षुरादिकरणद्वारा' बाहेर परिस्पंदित होत असतात. हे ज्ञानरूप किरण ज्या पदार्थांशीं संलग्न होतील तेवढे ज्ञात झाले तरी त्यांहून इतर अनेक पदार्थ ज्ञेय असतात. म्हणजे देहरूपी घटाच्या इंद्रियरूपी सूक्ष्म छिद्रांतून जे ज्ञानरूपी किरण बाहेर परिस्पंदित होतात ते अल्प असून त्यांच्या मानानें अप्रकाशित ज्ञेय पदार्थ अनेक असतात. ही अज्ञानकालांतील स्थिति झाली. पण वर सांगितल्याप्रमाणें सातही ज्ञानभूमींत चित्ताचा क्रमशः विकास होत असतां चित्तांतील आणि इंद्रियांतील रजस्तमोमूलक क्लेशकर्मरूप मल कमी कमी होत असतात आणि त्या मानानें सत्त्ववृद्धि होऊन त्याचे प्रकाश आणि ज्ञान हे धर्म अधिकाधिक प्रकट होऊं लागतात. दिव्यावरील घटाचीं छिद्रें मोठीं होत गेल्यावर किरणांचा प्रकाश मोठा होत जावा तसाच हा प्रकार घडत जातो. ह्या विकासकालांतच अशुद्धिक्षयामुळें 'कायेन्द्रिय सिद्धि' निर्माण होत असते. अशा रीतीनें एका बाजूनें सत्त्वगुणाच्या वाढीमुळें 'सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते' अशी स्थिति होत असते, तर दुसऱ्या बाजूनें ज्ञानशक्ति विशुद्ध झाल्यामुळें अनेक विकल्पज्ञानांचा उपशम होत जातो आणि चित्त कार्यावरून कारणावर येत येत अंतीं आत्म्यावर स्थिरावतें. ह्याप्रमाणें आत्मज्ञान झालें असतां सत्त्वापत्ति आणि असंसक्ति ह्या भूमिकांवर अविद्येच्या निवृत्तीमुळें मनःकल्पित विकल्पज्ञानांचा उपशम झाला असला तरी जगत् म्हणून कांहीं भास होत असतो, पण 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' हें अनुसंधान चित्तांत जागरूक असल्यानें अहंकारापासून देहापर्यंत कोणत्याही पदार्थावर अध्यास तेवढा होत नसतो. पण पदार्थाभाविनी ह्या भूमीवर विकल्प ज्ञानांचा जवळ जवळ सर्वार्थानें उपशम झालेला असतो. ह्यामुळें ह्या भूमीवरील योग्याचें परतः व्युत्थान झालेंच तर

आत्मसत्तैव सत्तैषां भावानां न ततोधिका।
तथैव स्फुरणं चैषां नात्मस्फुरणतोऽधिकम् ।।

हीच अखंड प्रतीति त्याला येत असते. पाण्यावर उत्पन्न होणारे लहान तरंग, मोठ्या लाटा, फेस, बुडबुडे किंवा पाण्यांतील भोवरे, इत्यादि सर्व प्रकार स्वरूपत: ज्याप्रमाणें केवळ पाणीच असल्याची आपल्यास प्रतीति येते, त्याप्रमाणें त्या योग्याला, 'चिदेवदेहाद्यहमन्तमेतत्सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम्' म्हणजे देहापासून अहंकारापर्यंतचे सर्व पदार्थ विशुद्ध आणि एकरस चैतन्यमात्रच आहेत, इतकेंच नव्हे तर

सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन्।
भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं यद्यत्पृथग्दृष्टमिदं तया पुरा।।

ज्ञानरूपानें सर्वांना आंत बाहेर माझाच आश्रय असल्यानें सर्व भूतांच्या ठिकाणीं मीच नांदतों आहें. म्हणून सर्वत्र मीच असून पूर्वी 'इदं' म्हणजे 'हें' ह्या रूपानें जे जे भोग्य पदार्थ मजहून वेगळे असे मला भासले, ते सर्व मीच आहें अशीच अखंड प्रतीति त्याला येत असते. म्हणजे ह्या भूमीवर योग्याची अशी स्थिति असते कीं तो जेव्हां समाहित अवस्थेंत असतो तेव्हां निवात प्रदेशांत ठेविलेल्या दिव्याच्या निश्चल ज्योतीप्रमाणें त्याच्या चित्ताच्या आत्माकारवृत्तींचा प्रशांत प्रवाह चालू असतो आणि यदाकदाचित् तो लोकदृष्ट्या व्युत्थानावस्थेंत आलासा दिसला तरी त्या अवस्थेंत बाह्य वस्तूंच्या दर्शनाच्या निमित्तानें आत्म्याचेंच स्फुरण त्याला होत असतें. म्हणजे तो लोकदृष्टीनें व्युत्थितसा दिसला तरी तो त्याच्या दृष्टीनें समाहितच असतो. अशा रीतीनें ह्या भूमीवर चित्तांतील सर्व आवरणमल नाहींसे झाल्यानें आत्मज्ञान सर्वत: प्रद्योतमान झालेलें असतें आणि चित्तांतील विकल्पांचा बहुंशानें निरास झालेला असून जी अल्पशी जगत्प्रतीति येत असते ती येतांच चित्त आत्मस्फुरणाकार होत असतें. म्हणजे योग्याच्या चित्तांत एक आत्मभावच सर्वदा उदित झालेला असल्यामुळें बाह्य पदार्थांचा जवळ जवळ अभावच झालेला असतो आणि म्हणूनच ह्या भूमीला पदार्थाभाविनी हें नांव अगदीं यथार्थत्वानें दिलें आहे. ह्या एकंदर विवेचनावरून ह्या सूत्राचें तात्पर्य लक्षांत येईल कीं चित्तांतील आवरणमल नाहींसे झाल्यानें ज्ञानाला आनन्त्य प्राप्त झालेलें असतें आणि जगन्निष्ठ सर्व विकल्पांचा उपशम झालेला असल्यानें आणि आत्मस्फुरणाला निमित्तमात्र होण्यापुरताच जगद्भानरूप विकल्प उरलेला असतो म्हणून ज्ञेयाला अल्पत्व आलेलें असतें.

ह्यापुढील अवस्थेंत काय घडून येतें तें पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे. तें सूत्र असें —

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

सूत्रार्थ — मागील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें योग्याच्या चित्तांतील ज्ञानाच्या ठिकाणीं आनन्त्य आणि ज्ञेयाच्या ठिकाणीं अल्पता आल्यानें प्रकृतीचे घटक असलेले सत्त्व, रज आणि तम हे तिन्ही गुण कृतार्थ होतात आणि म्हणून त्या योग्याच्या चित्तांतील सूक्ष्म अस्मितेपासून स्थूलदेहापर्यंतचा जो त्रिगुणांचा परिणामक्रम, तो समाप्त होतो.

विवरण — मागें (पाद २, सूत्र १८ मध्यें) प्रकाशशील सत्त्वगुण, क्रियाशील रजोगुण आणि स्थितिशील तमोगुण ह्यांच्यापासून निर्माण झालेलें दृश्यजात, पुरुषाला सुखदुःखांचे भोग घडवून अंतीं त्याच्या चित्तांतील अविद्येचा नाश होऊन त्याला अपवर्ग प्राप्त व्हावा म्हणूनच आहे असें सांगितलें आहे. म्हणून त्रिगुणांचा अस्मितेपासून देहापर्यंत होणारा परिणामक्रम हा भोगापवर्गार्थतारूप प्रेरकशक्तीमुळें घडून येत असतो. योगी पदार्थाभाविनी ह्या ज्ञानभूमीवर आरूढ झाला असतां त्याला आजपर्यंतच्या अनेक जन्मांत सुखदुःखांचे भोग मिळालेले असतातच आणि ह्या भूमीवर त्याचें चित्त अपवर्गांत इतकें स्थिर झालेलें असतें कीं बाहेरील जगाचें ज्ञान आत्मस्फुरणाला निमित्तमात्र होण्याइतपतच उरलेलें असतें. म्हणजे त्रिगुणांच्या ठिकाणीं असलेली भोगापवर्गार्थतारूप प्रेरकशक्ति योगी ह्या भूमीवर येऊन पोचला असतां कृतार्थ होते, म्हणजे कृत आहे अर्थ जिचा अथवा सिद्ध झालें आहे प्रयोजन जिचें अशी होत असते. अर्थात् मग त्रिगुणांच्या परिणामक्रमाची समाप्ति होते, म्हणजे त्रिगुणस्वरूप महत्तत्त्वांतून अहंकार, अहंकारांतून पंचतन्मात्रा, त्यांच्यांतून अंतःकरण, पंचप्राण, पंचकर्मेंद्रियें, पंचज्ञानेंद्रियें आणि पांच भौतिक स्थूल देह, इत्यादि परिणामस्पंद ज्या क्रमानें होत असतात, त्या परिणामक्रमाची परिसमाप्ति होते. अशा अवस्थेला चित्त पोंचल्यावर त्या योग्याचें परतःही व्युत्थान होऊं शकत नाहीं. कारण व्युत्थान व्हावयाचें म्हणजे चित्तांत कांहीं तरी परिणामस्पंद

व्हावयास पाहिजे असतात, पण त्यांना प्रेरक हेतु कांहींच उरला नसल्यानें ते होऊंच शकत नाहींत आणि म्हणून त्या योग्याचें परत: सुद्धा व्युत्थान होत नाहीं. हीच 'तुर्यगा' नांवाची चित्तविकासाची शेवटची सातवी आणि आत्मसाक्षात्काराची चौथी ज्ञानभूमि होय. येथें स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण अशा तीनही देहांतून मुक्त होऊन ह्या तुरीय किंवा तुर्य म्हणजे चौथ्या उन्मनी अवस्थेवर योगी गेलेला असतो. म्हणून ह्या भूमीला 'तुर्यगा' असें नांव आहे. मागें पाद ३, सूत्र २२ मध्यें कर्माचे सोपक्रम आणि निरुपक्रम म्हणजे शीघ्रविपाकी आणि चिरविपाकी कर्म असे दोन प्रकार सांगितले आहेत. संपूर्ण निरोधरूप समाधि साध्य व्हावा म्हणून योग्याच्या चित्तांतील जो अधिमात्रतीव्रसंवेग असतो तो सोपक्रमकर्माचें फल होय, (पाद १, सूत्र २१।२२). ह्याच्या सामर्थ्यामुळेंच योगी ह्या तुर्यगा भूमीवर आरूढ झालेला असतो. पण योग्याचें स्थूल शरीर ज्या कर्माशयापासून निर्माण झालेलें असतें तो कर्माशय निरुपक्रम म्हणजे चिरविपाकी कर्मांत अंतर्भूत होतो. नवीन देह निर्माण होण्याला कर्माशयच उरलेला नसतो, कारण कर्माशयाचें मूळ क्लेश होत (पाद २, सूत्र १२), आणि ते तर धर्ममेघ समाधीनें निवृत्त झालेले असतात (पा. ४, सू. ३०). ह्यामुळें ह्या भूमीवर गेलेल्या योग्याला पुनर्जन्म अर्थात् नसतो. परंतु ज्या कर्माशयामुळें त्याचा प्रकृत देह निर्माण झालेला असतो, तो निरुपक्रमांत अंतर्भूत होत असल्यामुळें त्या देहाचें अस्तित्व त्या कर्माचा परिपाक होईपर्यंत राहत असतें. म्हणून हा योगी व्युत्थानरहित अशा गाढ समाध्यवस्थेंत जरी गेला असला तरी त्याचें शरीर कांहीं काळ इतर लोकांना दिसत असतेंच. हीच तुर्यगावस्था होय. ह्याप्रमाणें येथें त्रिगुणांच्या परिणामक्रमाची समाप्ति झाल्यामुळें त्या योग्याचें चित्त समाधींत संपूर्णपणें निरुद्ध असतें आणि त्याचें शरीर मात्र सृष्टीच्या नियमानुसार त्याची विघटना होत होत त्या शरीराचा आणि प्राणाचा वियोग होईपर्यंत जीवमा अवस्थेंत राहतें. प्राणवियोग होतांच शरीर मृत होतें आणि तो योगी लोकदृष्टीनेंही विदेहमुक्तीला प्राप्त होतो.

वरील सूत्रांत परिणामक्रमसमाप्ति होते असें सांगितलें आहे. ह्या परिणामक्रमाचें स्वरूप पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे. तें सूत्र असें—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

सूत्रार्थ — हा परिणामक्रम क्षणप्रतियोगी असतो, म्हणजे एका क्षणाहून तो विलक्षण आणि अनेक क्षणांच्या प्रचयाच्या आश्रयानें राहणारा असा असतो. हेंच त्याचें क्षणप्रतियोगित्व होय. त्याचप्रमाणें तो विशिष्टपरिणामप्रवाहाच्या अपरान्तापर्यंत , म्हणजे शेवटच्या क्षणापर्यंत निःशेषत्वानें ग्रहण केला जातो.

विवरण — योगदर्शनाच्या अगदीं शेवटच्या निर्वाणीचीं आणि म्हणून अत्यंत महत्त्वाचीं सूत्रें प्रतिपादित केलीं जात असतां, परिणामक्रमाचें स्वरूप सांगणारें हें सूत्र येथें मध्यंतरींच सांगण्यांत आलें आहे. शास्त्रकारांची नेहमींची पद्धति अशी कीं कोणत्याही पदार्थाचें स्वरूप, लक्षण किंवा व्याख्या सांगणें अवश्य असल्यास ती आधीं सांगून मग सिद्धान्तचर्चा करावयाची. योगदर्शनकारांनींही योग, चित्तवृत्ति, अभ्यास, वैराग्य, संप्रज्ञातासंप्रज्ञात समाधि, इत्यादींचें स्वरूप अगदीं प्रथम पादांतच सांगून टाकलें आहे आणि आतां शेवटच्या पादांत अगदीं अंतिम सूत्रांतून कैवल्य, जीवन्मुक्ति, विदेहमुक्ति, इत्यादींविषयीं अत्यंत महत्त्वाची चर्चा चालली असतां येथें मध्येंच परिणामक्रमाचें स्वरूप सांगितलें आहे. ह्याचें कारण असें कीं मागील सूत्रांवरून एक महत्त्वाची शंका उत्पन्न होत आहे आणि तिचें निराकरण करण्याकरितां हें सूत्र येथें सांगितलें आहे. मागें आत्मज्ञानावस्थेंत अविवेचा नाश झाला असूनही अविद्यामूलक सर्व जगत् नष्ट कां होत नाहीं अशी शंका उपस्थित करून तिचें निराकरणही केलेलें आहे. येथील शंका तशाच स्वरूपाची आहे. बत्तिसाव्या सूत्रांत असें सांगितलें कीं त्रिगुण कृतार्थ झाल्यानें त्यांच्या परिणामक्रमाची समाप्ति होत असते. येथें शंका अशी कीं त्रिगुणांच्या परिणामक्रमाची जर येथें समाप्ति झाली तर मग त्याच क्षणीं जीवन्मुक्ताच्या शरीराचा प्राणादिकांशीं वियोग होऊन तें शरीर अचेतन होऊन कां पडत नाहीं आणि व्युत्थानरहित गाढ समाध्यवस्थेंत चित्तांत आत्माकारतुल्य प्रत्ययांचे जे परिणामस्पंद कांहीं काळ तरी चालू असतात ते कां चालू असतात ? परिणाम आणि परिणामक्रम ह्या दोहोंतील भेद नीट लक्षांत घेतल्यानें ही शंका नाहींशी होणारी असल्यानें परिणामक्रमाचें स्वरूप ह्या सूत्रानें

अगोदर सांगितलें आहे. 'प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेः' ह्या सिद्धान्ताप्रमाणें समाधिकालांतही योग्याच्या स्थूलसूक्ष्म शरीरांत तुल्य परिणामस्पंद चालू असतात. अर्थात् ते चालू असतात तोंपर्यंत स्थूलसूक्ष्म देह जीवमान अवस्थेंत राहणारच. मागील सूत्रांत समाप्ति होते असें जें सांगितलें आहे ती समाप्ति परिणामाची नसून परिणामक्रमाची आहे. परिणाम क्षणोपजीवी आहेत किंवा एका परिणामाचें स्पंदन म्हणजेच क्षण होय. परिणामक्रम हा एकाच क्षणावर अवलंबून नसतो, तर तो अनेक क्षणांच्या प्रचयाच्या आश्रयानें असतो. अर्थात् तो कोणत्याही एका क्षणाहून विलक्षण असतो हें उघडच आहे. तसेंच तो अनेक क्षणांच्या प्रचयाच्या आश्रयानें असला तरी त्या प्रचयाचें स्वरूपही इतर कोणत्याही पदार्थांच्या प्रचयाहून भिन्न असतें. पदार्थांचा प्रचय असा असतो कीं त्यांत, तो ज्यांचा प्रचय, ते पदार्थ विद्यमान असतात. उदाहरणार्थ, अनेक माणसांचा प्रचय म्हणजे समूह म्हटला म्हणजे त्यांत तीं सर्व माणसें एकाच वेळीं विद्यमान असतात. परंतु अनेक क्षणांचा प्रचय म्हटला म्हणजे ते सर्व क्षण एकाच वेळीं विद्यमान असतात असें मुळींच नाहीं. कारण कोणत्याही पूर्वक्षणाचा अभाव होऊनच उत्तरक्षण उदित होत असतो. म्हणजे हा प्रचय एकामागून एक उदित होणाऱ्या आणि पुढील क्षणीं नाश पावणाऱ्या क्षणांच्या आधारावर प्रतिष्ठित असतो. म्हणून हा परिणामक्रम अनेक क्षणांच्या प्रचयावर आश्रित असतो असें व्यवहाराकरितां म्हटलें तरी तत्त्वतः तो क्षणांच्या अभावप्रचयावर अधिष्ठित असतो. आतां क्षण आणि क्षणांचा अभाव हे परस्परांचे प्रतियोगी होत. प्रतियोगी हा शब्द अनेक ठिकाणीं अनेक अर्थांनीं वापरला जातो. ह्या ठिकाणीं तो, एक पदार्थ असतां दुसरा पदार्थ तेथें नसावयाचा आणि दुसरा असतांना पहिल्याचा अभाव असावयाचा असे जे दोन पदार्थ ते परस्परांचे प्रतियोगी होत अशा अर्थानें वापरला आहे. उदाहरणार्थ, जेथें प्रकाश असेल तेथें अंधार नसावयाचा आणि जेथें अंधार असेल तेथें प्रकाश नसावयाचा, कारण अंधार म्हणजे प्रकाशाचा अभावच होय. तेव्हां प्रकाश आणि प्रकाशाचा अभाव म्हणजे अंधार हे परस्परांचे प्रतियोगी होत. आतां प्रत्येक क्षण उदित होण्यापूर्वी त्या क्षणाचा अभाव होताच, पण तो त्या क्षणाचा प्रागभाव आहे. येथें जो क्षणाचा अभाव विवक्षित आहे तो, त्या क्षणाचा प्रागभाव नसून त्या क्षणाचा उदय झाल्यानंतर होणारा जो त्याचा अभाव

म्हणजे प्रध्वंसाभाव, तो होय. अशा प्रकारें ज्या परिणामक्रमाची समाप्ति येथें विवक्षित आहे तो परिणामक्रम, कोणत्याही क्षणाहून विलक्षण आणि त्या क्षणाचा प्रतियोगी असलेला जो त्याचा प्रध्वंसाभाव, अशा अनेक क्षणांच्या प्रध्वंसाभावांच्या प्रचयावर अधिष्ठित असतो, म्हणून त्याला ह्या सूत्रांत क्षणप्रतियोगी असें म्हटलें आहे.

आतां 'परिणामपरांतनिर्ग्राह्यः' ह्या विशेषणाचा विचार करूं. मागें तिसऱ्या पादाच्या नवव्या सूत्रांत निरोधपरिणामाचें स्वरूप सांगितलें आहे. त्या परिणामांत व्युत्थानसंस्कारांचा अभिभव आणि निरोधसंस्कारांचा प्रादुर्भाव होऊन निरुद्धावस्थेंत चित्त कांहीं क्षण टिकूं लागतें. चित्त निरुद्ध झालें असतां द्रष्टा स्वरूपांत अवस्थित असतो (पाद १, सूत्र ३), म्हणजे हीच आत्मसाक्षात्काराची प्रथमावस्था होय. येथून सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभाविनी आणि प्रकृत सूत्रांतील तुर्यगा ह्या सर्व अवस्थांत व्युत्थानसंस्कारांचा अधिकाधिक अभिभव सतत होत चाललेला असतो आणि त्या प्रमाणांत निरोधसंस्कार बळावत जात असतात. व्युत्थान आणि निरोध ह्या विरोधी संस्कारांचा झगडा हाच 'धर्मपरिणाम' होय (पाद ३, सूत्र १३). हा परिणाम चालू असतां व्युत्थानसंस्कारांचा क्रमशः अधिकाधिक अभिभव चाललेला असल्यानें समाधींतून व्युत्थानावस्थेंत येणें उत्तरोत्तर अधिकाधिक कठीण होत जातें. सत्त्वापत्तींत चित्तांतील प्रत्ययांतरांमुळें आपोआप समाधिभंग होऊन व्युत्थानावस्था प्राप्त होते. असंसक्तिमध्यें लोकोद्धार, लोकोपकार किंवा लोकसंग्रह अशांसारख्या सद्धेतुमुळें योगी समाधींतून व्युत्थानावस्थेंत येतो. पदार्थाभाविनी ह्या भूमीवर योग्याच्या चित्तांतील व्युत्थानसंस्कार इतके क्षीण झालेले असतात कीं त्यामुळें योग्याच्या समाधीचा भंग स्वतः होण्याची फारशी शक्यता नसते. पण सबळ बाह्य कारण घडल्यास म्हणजेच परतः व्युत्थान घडतें. मागें पाद ३, सूत्र १३ मध्यें भूतेंद्रियांत म्हणजेच स्थूलसूक्ष्म देहांत धर्म, लक्षण आणि अवस्था असे तीन परिणाम होत असल्याचें सांगितलें आहे. धर्मपरिणाम संपतांच पुढील क्षणांत लक्षणपरिणाम सिद्ध होतो आणि त्या क्षणापासून पुढें प्रत्ययांतररहित असा जो तुल्य परिणामप्रवाह तो अवस्थापरिणाम होय. धर्मपरिणामाची पूर्ण निवृत्ति झाली म्हणजेच तुल्यपरिणामरूप अवस्थापरिणामास प्रारंभ होत असतो. कांहीं काळ अवस्थापरिणाम टिकल्यानंतर ह्या तुल्यपरिणामाचा अभिभव होऊन आणखी

एखाद्या नव्या धर्माचा प्रादुर्भाव होतो आणि पुनः नव्या धर्मपरिणामाला आरंभ होतो. भोपळ्याच्या बीचें उदाहरण मागें घेतलें आहे. बी परिपक्वावस्थेस आल्यानंतर तिच्यांत प्रतिक्षणास तुल्यपरिणाम होत असतो. हा तुल्यपरिणामप्रवाह जोंपर्यंत चालू असतो तोंपर्यंत ती बी एकाच बी ह्या रूपानें प्रतीत होत असते. हा बी ह्या धर्माचा अवस्थापरिणाम होय. पण पुढें माती, पाणी आणि उष्णता ही बाह्य सामग्री मिळतांच बी ह्या धर्माचा अभिभव होऊन अंकुर ह्या धर्माचा प्रादुर्भाव होतो. येथें नव्या धर्मपरिणामास प्रारंभ होतो. येथून पुढें प्रतिक्षणास पूर्वीप्रमाणें तुल्यपरिणाम होत नसून बी ह्या धर्माचा अधिकाधिक अभिभव आणि अंकुर ह्या धर्माचा अधिकाधिक प्रादुर्भाव होत असतो. ह्यामुळें बी हा धर्म हळुहळू नाहींसा होत असतो आणि अंकुर हा धर्म अधिकाधिक प्रकट होत असतो. असें होतां होतां शेवटीं त्या बीचीं टरफलें खालीं पडतात आणि 'बी' ह्या धर्माचा संपूर्णपणें क्षय होतो आणि अंकुर ह्या धर्माचा संपूर्णपणें उदय होतो. अंकुरधर्माच्या उदयाचा पहिला क्षण हा लक्षणपरिणाम होय. ह्या क्षणापासून पुढें अंकुर ह्या धर्माचा तुल्यपरिणामप्रवाह हा अवस्थापरिणाम होय. प्रकृत सूत्रांतील तुर्यगा ह्या भूमीचें स्वरूप यथार्थपणें ध्यानांत येण्यास वरील उदाहरणांतील अंकुर ह्या धर्माचा अथपासून इतिपर्यंतचा सर्व प्रवास सूक्ष्मपणें पाहावयास पाहिजे. अगदीं प्रथम ज्या क्षणीं अंकुर ह्या धर्माचा प्रादुर्भाव झाला तो त्या धर्माचा आरंभ होय. येथून पुढें त्या धर्माचा संपूर्णपणें क्षय ज्या क्षणीं होतो तत्पूर्वक्षणापर्यंत अंकुर हा धर्म प्रतीत होत असतो. अंकुर-स्वरूप प्रादुर्भूत झाल्यापासून त्याचा क्षय होईपर्यंत अंकुर हा जो धर्म प्रतीत होत असतो त्याला दोन अंत म्हणजे मर्यादा असतात. अंकुर ह्या धर्माचा ज्या पहिल्या क्षणीं प्रादुर्भाव झाला तो त्या अंकुरपरिणामाचा पूर्व अंत होय आणि अंकुर हा धर्म पूर्णपणें नष्ट होऊन तो अतीतावस्थेंत जाण्याच्या क्षणापूर्वीच्या क्षणीं अंकुराचा जो शेवटचा प्रत्यय येतो तो त्याचा अपर अंत होय. अंकुररूप परिणामप्रवाहाला ह्याप्रमाणें पूर्वान्त आणि अपरान्त अशा दोन मर्यादा झाल्या. ह्या दोन मर्यादांत अंकुररूप परिणामप्रवाह वाहत असतो. प्रथम अंकुरधर्माचा प्रादुर्भाव होतो, नंतर तेथून त्याचा आणि पूर्वींच्या 'बी-' रूप धर्माचा झगडा सुरू होतो. त्यांत बी हा पूर्वधर्म क्षीणबल होत जातो आणि अंकुर हा धर्म अधिकाधिक प्रकट होत जातो. पुढें बी हा धर्म पूर्णपणें अतीतावस्थेंत

गेल्यावर अंकुर ह्या धर्माचा तुल्यपरिणाम कांहीं काळ सारखा टिकून राहतो, नंतर पुढील धर्म हळूच प्रादुर्भूत होतो. त्याच्यापुढें अंकुर ह्या धर्माचा अभिभव होऊं लागतो आणि तो हळुहळू क्षीणबल होत जाऊन शेवटीं त्याचा क्षय होऊन तो, बी हा धर्म जसा अतीतावस्थेंत गेला त्याप्रमाणें अतीतावस्थेंत जातो. ह्याप्रमाणें अंकुर हा धर्म प्रथम प्रकट झाल्यापासून जो त्याचा परिणामप्रवाह सुरू होतो तो, तो धर्म अतीतावस्थेंत जाण्याच्या क्षणाच्या पूर्वक्षणापर्यंत विद्यमान असतो. हाच अंकुररूप धर्माचा परिणामक्रम होय. ह्या धर्माच्या विद्यमानत्वाचा आरंभक्षण हा त्याचा पूर्वान्त होय आणि शेवटचा क्षण हा त्याचा अपरान्त होय. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं कोणत्याही धर्माचा परिणामक्रम म्हटला म्हणजे त्याच्यांत त्या परिणामाचा जो अपरान्त, तो निःशेषत्वानें ग्रहण केला जातो म्हणजेच तो ह्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें ‘ परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य ’ असतो.

आतां हें सर्व विवेचन लक्षांत घेऊन प्रकृत प्रश्नाकडे वळूं. मागील सूत्रांत सांगितलेली परिणामक्रमसमाप्ति होतांच योग्याचा देह अचेतन होऊन कां पडत नाहीं आणि जींत व्युत्थान नाहीं अशा तुर्यगाभूमीवर चित्त आरूढ झालें असतां त्या निरुद्धावस्थेंत चित्ताचा आत्माकारवृत्तींचा प्रवाह बंद न होतां प्रत्ययांतररहित चालू राहतो तो कां अशी आपली मूळ शंका आहे. वर परिणामाचें जें विवेचन केलें आहे तें लक्षांत घेतलें म्हणजे ह्या शंकेचें निराकरण होतें. वरील बीच्या उदाहरणांत बीपणा हा पूर्व धर्म आणि अंकुर हा उत्तर धर्म, ह्या दोहोंच्या स्थानीं व्युत्थानसंस्कार हा पूर्व धर्म आणि निरोधसंस्कार हा उत्तर धर्म, असे दोन धर्म आहेत. आत्मसाक्षात्कार सर्वनिरोधरूप निर्विकल्प समाधींत होत असतो. म्हणून व्युत्थानसंस्कारांचा अभिभव होऊन आणि निरोधसंस्कारांचा प्रादुर्भाव होऊन जेव्हां चित्त कांहीं क्षण निरोधावस्थेंत टिकतें (पाद ३, सूत्र ९), तेव्हां प्रथमच आत्मसाक्षात्कार होतो. नंतर व्युत्थानसंस्कार क्षीण, क्षीणतर आणि क्षीणतम होतात आणि निरोधसंस्कार बलवत्, बलवत्तर आणि बलवत्तम होतात. ह्या स्थितितारतम्यानें सत्त्वापत्ति, असंसक्ति आणि पदार्थाभाविनी ह्या अवस्था योग्याला प्राप्त होतात. ह्या अवस्थांत व्युत्थानसंस्कार ज्या मानानें क्षीण आणि निरोधसंस्कार ज्या मानानें प्रबल होत जातात त्या मानानें योगी समाधींतून जागृतींत येणें अधिक कठीण असतें. असें चाललें असतां एक क्षण असा येतो कीं व्युत्थानावस्थेचा संपूर्ण क्षय होतो आणि निरोधावस्थेचा

पूर्णतया उदय होतो. म्हणजे वरील उदाहरणांतील बीपणा हा धर्म पूर्णपणें नाहींसा होऊन अंकुर हा धर्म पूर्णत्वानें प्रकट झाल्यासारखी ही अवस्था होय. एकदा बीपणा नाहींसा झाल्यावर पुन: तो धर्म प्रकट होऊं शकत नाहीं; कारण तो वर्तमानावस्थेंतून अतीतावस्थेंत गेलेला असतो. त्याचप्रमाणें एकदा व्युत्थानसंस्कारांचा पूर्णतया क्षय होऊन ते अतीतावस्थेंत गेले म्हणजे पुन: ते वर्तमानावस्थेंत येणें शक्यच नाहीं, अर्थात् मग येथून पुढें सर्वनिरोधरूप निर्विकल्पसमाधीच अखंडपणें टिकून राहतो. हीच तुर्यगा नांवाची अंतिम ज्ञानभूमि होय. ह्या भूमीवरील योग्याचें स्वत: किंवा परत: व्युत्थान होत नाहीं ह्याचें कारण असें कीं योग्याच्या चित्तांतील व्युत्थानसंस्कार अतीतावस्थेंत गेलेले असतात म्हणजे सर्वथा उपशांत झालेले असतात. अर्थात् मग निरोधपरिणामाचा प्रशांत प्रवाह अखंडपणें चालू असतो हें सहजच होय. निरोधपरिणामाची ही प्रशांतवाहिता मागील सूत्रांत सांगितलेली त्रिगुणांची परिणामक्रमसमाप्ति होईपर्यंत चालू राहते. ह्या निर्विकल्पावस्थेंत सत्त्वगुणाचा उद्रेक असतो आणि 'सत्त्वं सुखे संजयति' ह्या सिद्धान्तानुसार येथें चित्त आत्मसुखांत निमग्न झालेलें असतें. ही अवस्था असेपर्यंत सत्त्वगुण कृतार्थ झालेला नसतो किंवा उलट असेंही म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं कीं सत्त्वगुण कृतार्थ होईपर्यंत ही अवस्था टिकते. आतांपर्यंत जीवाला रजोगुण आणि तमोगुणमिश्रित सत्त्वगुणामुळें अनेक जन्मांत अनेकविध सुखदु:खांचे भोग घडले असल्यानें ते गुण तितक्यापुरते कृतार्थ झालेले असतात. म्हणजे भोगापवर्गार्थतेंतील भोगार्थता पूर्ण झालेली असते. आतां जीवाला अपवर्गाचें सुख घडवून देणें हें शुद्धसत्त्वगुणाचें कार्य व्हावयाचें राहिलेलें असतें. ह्यामुळें अनेकजन्मकृत-पुण्यपुंजपरिपाकभूत अशी ही सहजानंदाची अखंडस्वरूपस्थिति कांहीं काळ टिकून राहते. जीव योगाकडे कैवल्यसुखाच्या अपेक्षेनेंच आकृष्ट झालेला असतो, तेव्हां कांहीं काळ ह्या समाधिसुखाचा अनुभव घडल्यानंतर मग तो शुद्धसत्त्वगुणही कृतार्थ होतो. ही कृतार्थता उत्पन्न होईपर्यंत चित्त निरुद्धाकारतेनें परिणाम पावतच असतें. अशा प्रकारें चित्तांत प्रथम निरोधसंस्कारांचा प्रादुर्भाव व्हावा, ते संस्कार कांहीं क्षण सतत टिकून आत्मसाक्षात्कार व्हावा, हळूहळू निरोधसंस्कार बलवत्तर होत जाऊन व्युत्थानसंस्कार क्षीण होत जावेत आणि चित्त सत्त्वापत्ति, असंसक्ति आणि पदार्थाभाविनी ह्या भूमिकांवर क्रमानें आरूढ व्हावें, नंतर

चित्तांतील व्युत्थानसंस्कार पूर्णत्वानें नाश पावून निरोधसंस्कार पूर्णत्वानें उदित व्हावे आणि चित्त तुर्यगा नांवाच्या अखंडसमाधींतील आनंदानुभवांत समरसता पावून कांहीं काळ राहावें हा निरोधसंस्काराचा परिणामक्रम होय. ज्या प्रारब्धकर्मामुळें जीवाला हा सुखभोग घडतो त्या प्रारब्धकर्माचा ह्या सुखोपभोगानें क्षय झाला म्हणजे चित्तांतील विशुद्धसत्त्वगुणसुद्धां कृतार्थ होतो. अशा प्रकारें तीनही गुण कृतार्थ होतांच चित्ताचे परिणामस्पंद चालू राहण्यास प्रेरक हेतु कोणताच उरला नसल्यामुळें चित्तांतील निरोधसंस्कारांचे स्पंदसुद्धा उपशांत होतात. नंतर पुनः व्युत्थान शक्य नसल्यामुळें धर्म, लक्षण आणि अवस्था अशा प्रकारचा परिणामक्रमही समाप्त होतो. हीच मार्गील सूत्रांत सांगितलेली परिणामक्रमसमाप्ति होय. तात्पर्य, निरोधसंस्कारांचा प्रथम प्रादुर्भाव होतो तो त्या निरोधपरिणामाचा पूर्वान्त होय आणि त्रिगुण कृतार्थ झाल्यानें निरोधसंस्कारांचा पूर्णपणें क्षय ज्या क्षणीं होतो त्याच्या पूर्व क्षणीं त्या निरोधसंस्कारांची अत्यंत क्षीण स्वरूपांत जी विद्यमानता तो त्या निरोधसंस्कारांचा अपरान्त होय. पूर्वान्तापासून अपरान्ताचें निःशेषत्वानें ग्रहण हा निरोधपरिणाम होय. त्रिगुण कृतार्थ झाले म्हणजे निरोधरूप परिणामसमाप्ति होते आणि त्या समाप्तीनंतर पुनः नवा धर्म उदित व्हावा व पुनः धर्म, लक्षण आणि अवस्था असे परिणाम व्हावेत हा क्रम समाप्त होतो. अर्थात् मग येथें तुर्यगा अवस्थेचीही समाप्ति होते.

तुर्यगा अवस्थेनंतर चित्ताची अवस्था काय होते तें पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे. तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

सूत्रार्थ — जीवाला भोग आणि अपवर्ग हीं प्राप्त करून दिल्यामुळें त्रिगुणांना आतां साधावयाचा असा कोणताच अर्थ राहिलेला नसतो, ही त्याची पुरुषार्थशून्यता होय. अशा रीतीनें पुरुषार्थशून्य झालेले गुण प्रयोजनाभावीं आपापल्या उपादान कारणांत विलीन होतात. हा त्यांचा प्रतिप्रसव होय. हीच कैवल्यावस्था होय, किंवा चितिशक्ति म्हणजे चेतनपुरुष

अविद्येच्या नाशामुळें वृत्तीशीं सारूप्य पावत नाहीं आणि अशा प्रकारें तो आपल्या नित्यसिद्ध-स्वरूपानें प्रतिष्ठित असतो हीच कैवल्यावस्था होय. 'इति' हें पद शास्त्र समाप्त झाल्याचें निदर्शक म्हणून योजिलें आहे.

विवरण—त्रिगुणांच्या भोगापवर्गार्थतारूप प्रेरकशक्तींत धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चतुर्विध पुरुषार्थ येतात. ह्यांतील अर्थ आणि काम हे दोन प्रामुख्यानें भोगार्थतेंत येतात आणि धर्म आणि मोक्ष हे प्रामुख्यानें अपवर्गार्थतेंत येतात. 'प्रामुख्यानें' असें म्हणण्याचें कारण असें कीं योगशास्त्राच्या मतें सर्व दृश्य द्रष्ट्याच्या भोगापवर्गार्थच असल्यानें जीव भोगांत आसक्त असला तरी त्या आसक्तींतूनच वैराग्य उत्पन्न होतें आणि पुढें मोक्ष प्राप्त होतो, म्हणून अर्थ आणि काम गौणत्वानें अपवर्गार्थतेंत येतात आणि धर्म आणि मोक्ष ह्यांपासूनही सुखभोग मिळतो म्हणून हे दोन्ही पुरुषार्थ गौणत्वानें भोगार्थतेंत येतात. 'इदं मे स्यात्' 'मला हें असावें,' अशा प्रकारची जी इच्छा तो काम होय. इंद्रियें स्वभावतः बहिर्मुख असल्यानें तीं बाह्य विषयांकडे धावत असतात. म्हणून चित्तविकासाच्या आरंभींच्या काळांत म्हणजे पश्वादि भोगयोनींत किंवा मनुष्ययोनींतही गाढ अज्ञानावस्थेंत 'मला हें असावें' ही इच्छा बाह्य विषयांस अनुलक्षून असते. विषयोपभोगासाठीं उपभोगाचीं साधनें म्हणजेच अर्थ साधावा लागतो. असे अनेक जन्म गेल्यावर 'सुखं तु न विना धर्मात् तस्माद्धर्मपरो भवेत्' हा बोध मनांत उत्पन्न होतो. नंतर धर्माचरणापासून मिळणारें सुखही विनाशीच आहे अशी अनेक जन्मांतील अनुभवानें निश्चिती होते आणि मग अविनाशी अशा मोक्षाच्या उद्देशानें मनुष्य योग, वेदान्त, इत्यादि अध्यात्मशास्त्रांकडे वळतो. अशा प्रकारें मनुष्याच्या सर्व प्रवृत्ति धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ह्या ह्या चतुर्विध पुरुषार्थसिद्धींकरितां असतात. मागील दोन सूत्रांत सांगितलेल्या तुर्यगा ह्या भूमीवर जीव येऊन पोंचला म्हणजे त्याचे हे सर्व पुरुषार्थ सिद्ध झालेले असतात. कारण त्यास येथें प्रत्ययांतररहित 'अविप्लवा विवेकख्याति' होऊन त्याची प्रज्ञा सात प्रकारच्या प्रांतभूमीला पोंचलेली असते. म्हणजे येथें प्रेप्सा, जिहासा, जिज्ञासा, चिकिर्षा, शोक, भय आणि अतृप्ति ह्या सर्व प्रेरक शक्ति कृतकार्य झाल्या असल्यामुळें त्या चित्तांतून नाहींशा झालेल्या असतात आणि चित्त केवळ सत्त्वगुणभूयिष्ठ बनलेलें असतें. मागील सूत्रांत सांगितल्या-

प्रमाणें चित्तांतील व्युत्थानसंस्कार अतीत ह्या अवस्थेंत गेलेले असतात ह्यामुळें ह्या तुर्यगा-अवस्थेंत समाधींतून स्वतः किंवा परत व्युत्थान नसतें. ह्या समाधिसुखाला कारण असलेलें प्रारब्ध त्या सुखाच्या उपभोगानें क्षीण होतें. ह्या अवस्थेंत जो सुखोपभोग घडतो त्याला सुखोपभोग हें नांवही निरुपायानें द्यावें लागतें. कारण तो केवळ निर्विषय आणि अतींद्रिय आनंद असतो. गाढ झोपेंत जसा आपल्याला निर्विषय आनंदाचा उपभोग घडत असतो, तसाच हा निर्विषय आनंद असतो. दोहोंत भेद इतकाच कीं झोपेंत अज्ञान असतें आणि येथें अज्ञानाचा लेशही उरलेला नसतो. तेव्हां येथील सुखात्मतेनें जीवन्मुक्ताच्या प्रारब्धकर्माचा क्षय झाला असतां, चित्तांतील निरोधसंस्कारही उपशांत होतात. हे निरोधसंस्कार ह्याप्रमाणें उपशांत झाले म्हणजे त्या चित्ताचें काय होतें तें ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे. मागें (पाद ३, सूत्र १३ मध्यें) धर्म, लक्षण आणि अवस्था हा परिणामक्रम सर्व दृश्यजातांत कसा निरंतर चालू असतो तें सांगितलें आहे. दृश्य पदार्थांतील अवस्थापरिणाम उपशांत झाला कीं त्याच्यांत पुनः नवीन धर्म प्रादुर्भूत होत असतो आणि त्या धर्माचे पुनः धर्म, लक्षण आणि अवस्था हे परिणाम क्रमानें घडतात. तुर्यगा अवस्थेंतील योग्याचा समाधी हा चित्ताचा अवस्थापरिणाम होय. वरील नियमाप्रमाणें हा अखंडसमाधिरूप धर्म उपशांत होतांच, येथें बी धर्म उपशांत होतांच, अंकुर हा एक नवा धर्म जसा प्रादुर्भूत होतो त्याप्रमाणें एक नवा धर्म उत्पन्न व्हावयास पाहिजे. पण असा नवा धर्म उत्पन्न होणें म्हणजे निरोधावस्थेला विरोधी असलेली व्युत्थानदशा येणें होय. पण त्रिगुणांचे सर्व पुरुषार्थ सिद्ध झालेले असल्यानें व्युत्थानदशेच्या प्रादुर्भावाला प्रेरक हेतुच उरलेला नसतो आणि म्हणूनच व्युत्थानदशेला अतीतावस्था प्राप्त झालेली असते. अर्थात् येथें व्युत्थानदशा तर येत नाहीं आणि निरोधाकाररूप समाध्यवस्था तर संपलेली असते म्हणून पुरुषार्थशून्यगुणांचा येथें प्रतिप्रसव होतो असें ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे. प्रतिप्रसव म्हणजे आपल्या उपादान कारणांत विलीन होणें. एकांतून दुसरा पदार्थ उत्पन्न होणें, दुसऱ्यांतून तिसरा उत्पन्न होणें, अशा क्रमानें होणारी उत्पत्ति हा प्रसव होय आणि ह्यांच्या उलट क्रमानें कार्यरूप पदार्थ कारणांत परत विलीन होणें म्हणजेच तिसरा दुसऱ्यांत, दुसरा पहिल्यांत परत विलीन होणें हा प्रतिप्रसव होय. ह्या ठिकाणीं सत्त्व, रज आणि तम ह्या तीन गुणांचा परिणामप्रवाह चालू राहण्यास प्रेरक हेतु कोणताच न

राहिल्यानें ते पुरुषार्थशून्य झालेले असतात आणि म्हणून आतां निरोध-संस्कारांचा गाढसमाधिरूप परिणाम समाप्त होतांच, त्या त्रिगुणांचा प्रतिप्रसव होतो म्हणजे त्रिगुणांपासून जो कार्यसंधानरूप परिणामप्रवाह निर्माण झालेला असतो तो आपापल्या कारणांत विलीन होत होत शेवटीं त्रिगुणांत विलीन होतो; हे त्रिगुण म्हणजेच महत्तत्त्व होय. ह्या समष्टि महत्तत्त्वांतून सात्त्विक, राजस आणि तामस अहंकार निर्माण झालेले असतात. त्यांतील सात्त्विक अहंकारांतून अंतःकरण आणि पंचज्ञानेंद्रियें, राजस अहंकारांतून पंचप्राण आणि पंचकर्मेंद्रियें आणि तामस अहंकारांतून पंचतन्मात्रा आणि त्यांपासून पांच स्थूल भूतें निर्माण झालेलीं असतात. आतां निरोधसंस्काररूप परिणामप्रवाह समाप्त होतांच ही सर्व कार्यभूत व्यष्टि सृष्टि आपल्या समष्टिरूप उपादान कारणांत विलीन होते. म्हणजे ज्या सतरा तत्त्वांचा सूक्ष्म देह बनलेला असतो तीं तत्त्वें ज्यांतून निर्माण झालेलीं असतात त्यांत तीं विलीन होतात. अंतःकरण आणि ज्ञानेंद्रियें म्हणजे डोळे, कान, इत्यादि स्थूल इंद्रियगोलकांत राहून रूप, ध्वनि, इत्यादींचें ग्रहण करणारीं सूक्ष्म ज्ञानेंद्रियें सात्त्विक अहंकारांत विलीन होतात आणि पांच प्राण आणि हात, पाय, इत्यादि स्थूल इंद्रियगोलकांत राहून देणें-घेणें-चालणें, इत्यादि व्यापार करणारीं पांच कर्मेंद्रियें राजस अहंकारांत विलीन होतात. अशा प्रकारें हे सात्त्विक आणि राजस अहंकार क्रमानें सत्त्व आणि रज ह्यांत म्हणजेच महत्तत्त्वांत विलीन होतात. ह्याप्रमाणें जीवभावाची उपाधि असलेला आणि सतरा तत्त्वांनीं बनलेला असा जो सूक्ष्म देह तो स्वकारणांत विलीन होतांच त्याचा अर्थात् स्थूल देहाशीं संबंध न राहिल्यानें तो स्थूल देह अचेतन होऊन पडतो. मग सृष्टिनियमानुसार असलेल्या कालक्रमानें आणि निमित्तांनीं त्या देहांतील व्यष्टिभूत पृथ्वी, आप, तेज वायु आणि आकाश हीं आपापल्या समष्टिभूत पृथ्व्यादि महाभूतांत विलीन होतात. अशा प्रकारें त्या जीवाची जन्ममरणरूप संसारयात्रा समाप्त होते. विदेहमुक्ति ती हीच होय. येथें जीवभावास कारण होणाऱ्या चित्ताचा स्वोपादानभूत सात्त्विकाहंकारांत जो प्रविलय होतो तो त्याचा अरूपनाश होय. अविद्यावस्थेंत चित्तांत देहावर अहंता, तदितर विषयांवर ममता आणि रागद्वेषमूलक असंख्य वासना आणि शुभाशुभ कर्माशय, इत्यादिकांची वसति चित्तांत असते. अपरोक्ष साक्षात्काराच्या सत्त्वापत्ति ह्या प्राथमिक भूमिकेवर आरूढ होतांच चित्ताची ही व्यावहारिक अवस्था नाश पावते, पण येथें चित्त स्वरूपतः मात्र नष्ट होत नाहीं, तर तें

'विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं' असतें (पाद ४, सूत्र २६). म्हणून येथें चित्ताचा सरूपनाश होत असतो असें म्हणावयाचें. जीवन्मुक्तावस्थेंत हा सरूप-नाश होत असतो. वर सांगितल्याप्रमाणें चित्त स्वकारणांत लीन होतांच त्याचा अरूपनाश होतो म्हणजे चित्ताचें रूपच येथें नष्ट होत असतें. चित्त, ज्ञानेंद्रियें, प्राण आणि कर्मेंद्रियें स्वस्वकारणांत विलीन होतांच देहही अचेतन होऊन पडतो आणि त्या स्थूल देहांतील पांचभौतिक घटक आपापल्या स्थूल समष्टिमहाभूतांत सृष्टिक्रमानुसार विलीन होतात. अशा रीतीनें जीवन्मुक्त योग्याचा स्थूल सूक्ष्म देहाशीं कसलाही संबंध राहत नाहीं म्हणून ह्या अवस्थेला विदेहमुक्ति असें म्हणतात. जीवांना प्रत्येक जन्मांत मृत्युरूप स्थूल देहवियोगावस्था प्राप्त होत असते, पण ह्या अवस्थेंत त्यांचा सूक्ष्म देहाशीं असलेला संबंध तुटत नसतो. त्या वेळीं चित्त ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेंद्रियें ह्यांच्या सूक्ष्म संस्कारांनीं युक्त असलेला प्राण स्थूल देहांतून उत्क्रान्त होत असतो म्हणून स्थूल देह अचेतन होऊन पडला तरी त्या सूक्ष्मदेहाशीं असलेला जीवाचा संबंध तसाच राहिलेला असतो. पण ह्या सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें गुणांचा प्रतिप्रसव होतांच देह आणि इंद्रियें ह्यांचा प्रवर्तक असलेला प्राण त्यांपासून विमुक्त होऊन आपल्या उपादानभूत समष्टि रजोगुणांत विलीन होतो. अज्ञानावस्थेंत जीवांना मृत्यु प्राप्त झाला असतां हा प्राण सूक्ष्म देहाच्या संस्कारांनीं युक्त होऊन परलोकास गमन करतो. पण ह्या विदेहमुक्त्यवस्थेंत त्या योग्याच्या शरीरांतील पांचही प्राण असल्या ठिकाणींच स्वोपादानभूत रजोगुणांत विलीन होतात. 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इत्यादि श्रुति ह्याच वस्तुस्थितीचें वर्णन करीत आहे.

व्यवहारांत ज्याला आपण चमत्कार म्हणतों अशा एका चमत्काराची शास्त्रीय उपपत्ति येथें अनुषंगानें सांगावयास पाहिजे. हा चमत्कार म्हणजे तुकाराममहाराजांचा देह, शेंकडों लोकांसमवेत ते इंद्रायणीच्या वाळवंटांत भजन करीत असतां, एकाएकीं अदृश्य झाला ही गोष्ट होय. ह्यासंबंधीं भाविक भक्तांनीं तुकाराममहाराज सदेह स्वर्गास गेले अशी कल्पना केली, इतिहासज्ञ पण योगशास्त्रानभिज्ञ बुद्धिवाद्यांनीं महाराजांनीं जलसमाधि घेतली असली पाहिजे असा तर्क लढविला आणि कांहीं आपमतलबी धूर्तांनीं महाराज भजनानंदांत निमग्न असतां त्यांचा द्वेष करणाऱ्यांनीं त्यांस इंद्रायणींत नेऊन बुडविलें, असा पुकारा केला आहे. ह्या तिन्ही उपपत्ति कशा

चुकीच्या आहेत ह्याचा विचार करणें येथें अप्रस्तुत असल्यानें तो विचार सोडून देऊन, प्रकृत योगसूत्राच्या आधारानें ह्या चमत्काराचा उलगडा कसा होत आहे तें आपण पाहूं.

योगदर्शनांत ईश्वरप्रणिधानाचें म्हणजेच भक्तियोगाचें माहात्म्य मान्य केलेलें आहे. दुसऱ्या पादांत 'समाधिभावनार्थ' आणि 'क्लेशतनूकरणार्थ' जो क्रियायोग सांगितला आहे त्याचें ईश्वरप्रणिधान हें एक अंग सांगितलें आहे (पाद २, सूत्र १।२). त्याचप्रमाणें पहिल्या पादांत संस्कारबीज असंप्रज्ञात समाधि ईश्वरप्रणिधानानेंही सिद्ध होतो असें तेविसाव्या सूत्रांत सांगितलें आहे. म्हणजे योगदर्शनाचें साध्य जी जीवन्मुक्ति वा विदेहमुक्ति ती भक्तियोगानेंही मिळते ह्या सिद्धान्ताला योगशास्त्राची मान्यता आहे आणि ती सर्वथा सयुक्तिकही आहे. कारण भक्तियोगाच्या अनुष्ठानांत अष्टांगयोगाचें अनुष्ठान सहजपणेंच घडत असतें. भक्तियोगाचा पाया महाराष्ट्रांत ज्ञानोबारायांनीं घातला आणि पुढील तीन चार शतकांत महाराष्ट्रीय साधुसंतांनीं हें भक्तियोग-रूपी देवालय बांधून पुरें केल्यावर तुकाराममहाराज त्याच्या कळसीच्या ठिकाणीं विराजमान झाले. हा सर्व प्रकार स्वतः तुकाराममहाराजांनीं 'ज्ञानदेवें रचिला पाया....भजन करा सावकाश, तुका झालासे कळस' ह्या अभंगांत वर्णिला आहे. भक्तियोगाच्या अनुष्ठानानें महाराजांस आत्मज्ञान झालें होतें ही गोष्ट त्यांच्या अनेक अभंगरूप उद्गारांवरून सिद्ध होते. म्हणजे ते सत्त्वापत्ति ह्या ज्ञानभूमीवर आले होते. त्याचप्रमाणें त्यांच्या ठिकाणीं अनेक सिद्धि प्रकट होत असत हें सर्वप्रसिद्ध आहे. ह्यांतील कांहीं सिद्धींचें अस्तित्व भोळ्याभावड्या भाविकांच्या भावनेंतून निघालें असेल असें जरी गृहीत धरलें, तरी त्यांच्या अंगीं कांहीं तरी सिद्धि प्रकट झाल्या होत्या ही गोष्ट त्यांचे कांहीं अभंगच सांगतात. तेव्हां ते 'रूढसत्त्वचमत्कारा' ह्या असंसक्ति नामक दुसऱ्या ज्ञानभूमीवर जाऊन पोंचले होते ह्याविषयीं संदेह रहात नाहीं. भजनानंदांत निमग्न होऊन ते कित्येकदा देहभानावरही नसत आणि देहभानावर जेव्हां येत तेव्हां ते 'विष्णुमय जग, वैष्णवांचा धर्म' ह्याचा अनुभव घेत असत. ह्यावरून ते पदार्थाभाविनी ह्या तिसऱ्या ज्ञानभूमीवर गेले होते ही गोष्टही सिद्ध होत आहे. इंद्रायणीच्या वाळवंटांत भजनानंदांत त्यांची वृत्ति सर्व बाह्य वृत्तींचा निरोध घडून केवळ आत्माकार बनली होती म्हणजे ते ह्या वेळीं, 'आतां नाहीं येणें जाणें सहज खुंटलें बोलणें' अशा प्रकारच्या व्युत्थानावस्थातीत तुर्यगाभूमीवर गेलेले होते. अशा समयीं

जीवन्मुक्तिसुखोपभोगानें प्रारब्धकर्माचा क्षय होतांच त्यांच्या स्थूल सूक्ष्म देहांतील त्रिगुणांची परिणामक्रमसमाप्ति होऊन त्यांचा प्रतिप्रसव होण्याचा क्षण समीप आला. जेव्हां हा क्षण प्राप्त झाला तेव्हां त्यांच्या सूक्ष्म देहांतील सतरा तत्त्वें सकारणांत लीन झालीं आणि प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान ह्या पंचविध मुख्य प्राणवृत्तींच्या तीव्र संवेगमूलक विलयाबरोबर त्याच क्षणीं त्यांवर अवलंबून असलेले नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त आणि धनंजय ह्या पांच उपप्राणांच्या वृत्तिसुद्धां स्वकारणीभूत रजोगुणांत अंतर्धान पावल्या. मृतशरीरांत स्थौल्य, आकार, इत्यादि धर्म धनंजय ह्या उपप्राणवृत्तीमुळें कांहीं काळ टिकून राहत असतात. पण ह्या ठिकाणीं मुख्य प्राणवृत्ति आणि गौण उपप्राणवृत्ति ह्या सर्वांचा प्रविलय एकाच क्षणीं झाल्यामुळें स्थूल देहांतील पांच भौतिक परमाणूंना मृत शरीराकारानें एकत्र ठेविणारी कोणतीच शक्ति उरली नाहीं ह्यामुळें त्या परमाणूंचाही प्रविलय समष्टिभूत स्थूल भूतांत त्याच क्षणीं झाला आणि महाराजांचें शरीर पूर्वक्षणीं भक्तगणांस दिसत होतें तें उत्तरक्षणीं एकाएकीं दिसत नाहींसें झालें! आणि भक्तगणांना वाटलें कीं ज्या अर्थीं महाराजांचें शरीर पाहतां पाहतां अदृश्य झालें त्या अर्थीं ते सदेहेच वैकुंठाला गेले असले पाहिजेत! अर्थात् ही उपपत्ति लक्षांत घेतल्यावर लाक्षणिक अर्थानें महाराज सदेह वैकुंठास गेले असें म्हणण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाहीं. कारण वरील प्रतिप्रसव होतांच, तुकोबारायांच्या स्थूल सूक्ष्म देहांतील परमाणु ईश्वराच्या विराट् स्वरूपांत विलीन झाले आणि चित्त ही उपाधि नष्ट होतांच तिच्यांतील उपहित चैतन्य सर्वाधिष्ठानभूत चैतन्यांत विलीन झालें. आरसा फुटतांच आरशाचे परमाणु ज्या पृथ्वींतून उत्पन्न झाले त्या पृथ्वीला जाऊन मिळाले आणि त्यांतील प्रतिबिंबभूत तेज तेजोनिधि सूर्यांत विलीन झालें म्हणजे एकंदरींत अष्टांगयोगानुष्ठानानें योग्याला पौरुष प्रयत्नाच्या बलावर जी गति मिळते तीच गति सर्व भार ईश्वरावर टाकणारास भक्तियोगानें प्राप्त होते ही गोष्ट योगशास्त्रालाही मान्यच आहे. योगी स्वसामर्थ्यावर अवलंबून भवनदी ओलांडून जातात आणि भक्त भक्तियोगरूप नावेचा आश्रय करतात आणि ईश्वररूप नावाडी त्यांस भवनदीच्या पैलतीरावर नेऊन पोंचवितो. तात्पर्य, योगी आणि भक्त दोघेही आपापल्या मार्गानीं 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' अशा एकाच परमधामाला जाऊन पोहोंचतात.

ह्या आनुषंगिक विचार करून आतां आपण प्रकृत सूत्राचा राहिलेला विचार करूं. वर सांगितलेला प्रतिप्रसव घडून येतांच जीवाचा जीवभाव संपतो हीच विदेहमुक्ति होय. ह्या अवस्थेला कैवल्य असें योगशास्त्रांत संबोधिलें आहे. आतां येथें आणखी एक शंका अशी उपस्थित होते कीं त्रिगुणांचा प्रतिप्रसव म्हणजेच जर कैवल्य तर मग जीवन्मुक्ति म्हणून कांहीं अवस्था मानतां येणार नाहीं. कारण कैवल्य प्राप्त होतांच प्रतिप्रसव होणार ! मग जीवन्मुक्ति कशी संभवणार ! पण ह्या पादाच्या पंचविसाव्या सूत्रापासून एकतिसाव्या सूत्रापर्यंतचीं सूत्रें तर जीवन्मुक्त्यवस्थेलाच लागू आहेत. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या पादाच्या पंचविसाव्या सूत्रांत कैवल्याचें स्वरूप सांगितलें आहे, तेथें त्रिगुणांचा प्रतिप्रसव म्हणजे कैवल्य असें सांगितलेलें नाहीं ! ह्या शंकेचा आणि विरोधाचा परिहार करण्याकरितां ह्या सूत्रांतील 'स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः' हीं पदें घातलीं आहेत, तेव्हां आतां ह्या पदांनीं त्या शंकेचा आणि त्या विरोधाचा परिहार कसा होतो तें पाहूं.

पंचविसाव्या सूत्रापासून जीवन्मुक्तावस्थेच्या स्वरूपाचा विचार चालू झाला. ह्यांत क्रमानें सत्त्वापत्ति, असंशक्ति, पदार्थाभाविनी आणि तुर्यगा ह्या अवस्थांचा विचार झाल्यावर त्रिगुणांच्या परिणामक्रमाची समाप्ति झाली असतां पुढें कोणती अवस्था प्राप्त होते हें सांगणें ओघालाच आलें असल्यामुळें तुर्यगा अवस्थेनंतर त्रिगुणांचा वर सांगितल्याप्रमाणें प्रतिप्रसव होतो असें सांगितलें. असा प्रतिप्रसव होतांच जीवाची सर्व उपाधींपासून मुक्तता होते. जीवन्मुक्तावस्थेंत तत्त्वतः जरी योग्याला मुक्तावस्था प्राप्त झालेली असते तरी त्याचे स्थूल सूक्ष्म देह विद्यमान असतात. तो त्यांना साक्षिभावानें म्हणजे आपल्याहून पृथक्त्वानें पाहत असतो आणि त्यांच्या द्वारें होणारे जगद्व्यवहार 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' ह्या न्यायानें होत असतात. हें तो जाणत असतो आणि म्हणून तो 'उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते' ह्या अवस्थेंत असतो. एवंच, त्याला जरी मुक्तावस्था प्राप्त झालेली असते तरी त्याचे सूक्ष्म स्थूल देह विद्यमान असतात म्हणून ही सदेहमुक्ति होय. ह्या सदेहमुक्तींतील शेवटची तुर्यगा अवस्था होय, पण ही अवस्था संपतांच गुणांचा प्रतिप्रसव म्हणजे प्रकृत्यापूरानें (पाद ४, सूत्र २) जे स्थूल सूक्ष्म देह निर्माण झालेले असतात ते उत्पत्तीच्या उलट क्रमानें स्वकारणांत लीन होतात. म्हणजे जीवाला प्रकृतीकडून भोगापवर्गार्थ जी उसनी सामग्री मिळालेली असते तिचें प्रयोजन संपल्यामुळें ती सामग्री प्रकृतीकडे परत

केली जाते. लग्नकार्यांत लोकांकडून कार्याकरितां आणि कार्यापुरते म्हणून आणलेले जिन्नस जसे ज्याचे त्याला परत करण्यांत येतात तसाच प्रकार येथें होत असतो. तेव्हां अशा प्रकारें भोगापवर्गार्थ प्रकृतीकडून जी सामग्री आणलेली असते ती प्रकृतीकडे परत होणें म्हणजेच गुणांचा प्रतिप्रसव होय. अर्थात् असा प्रतिप्रसव झाल्यामुळें योग्याचे दोनही देह नाश पावतात आणि योगी विदेहमुक्तीला जातो. म्हणजे ह्या ठिकाणीं विपयविवेचनाचा ओघच असा आला आहे कीं येथें तुर्यगाअवस्थेनंतर येणाऱ्या विदेहमुक्तीचें स्वरूप सांगणें अवश्य होतें, म्हणून तें तेथें सांगितलें. विदेहमुक्ति म्हणजे कैवल्यावस्थाच होय, म्हणून 'पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः' म्हणजे 'कैवल्यं' असें सांगितलें. पण मग ह्या अवस्थेच्या पूर्वींच्या ज्या सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभाविनी आणि तुर्यगा ह्या ज्ञानभूमि त्यांत गुणांचा प्रतिप्रसव होत नसल्यानें त्या कैवल्यावस्थेंत येत नाहींत कीं काय म्हणजे जीवन्मुक्ति म्हणून अवस्थाच नाहीं कीं काय असा संदेह उत्पन्न होतो आणि त्याच्या निवृत्तीसाठीं 'स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः' असें जीवन्मुक्ति आणि विदेहमुक्ति ह्या दोन्ही अवस्थांस लागू पडेल अशा शब्दांत कैवल्याचें स्वरूप सांगितलें आहे. चितिशक्ति म्हणजे चेतनपुरुष. तो स्वरूपप्रतिष्ठ असणें म्हणजे कैवल्य होय. म्हणजे ह्या पदांनीं असें व्यक्त केलें कीं गुणाचा प्रतिप्रसव म्हणजेच कैवल्य असें नसून चेतनपुरुषाचें स्वरूपावस्थान म्हणजे मुख्यार्थानें कैवल्य' होय. असें कैवल्याचें स्वरूप सांगितल्यानें तें जीवन्मुक्ति आणि विदेहमुक्ति ह्या दोन्ही अवस्थांना लागू पडतें आणि पूर्वी पाद ३, सूत्र २५ मध्यें कैवल्याचें जें स्वरूप सांगितलें आहे त्याच्याशींही संगति लागते. अविद्येचा नाश झाला असतां द्रष्टा आणि दृश्य ह्यांच्या संयोगाचा अभाव होतो ह्याला हान म्हणतात आणि हेंच दृशिस्वरूप आत्म्याचें कैवल्य होय असें त्या सूत्रांत सांगितलें आहे. 'द्रष्टृदृश्यसंयोगाभाव' म्हणजेच 'स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिः' होय, हें निराळें सांगणें नकोच. सूत्रांतलें शेवटचें 'इति' हें पद, योगशास्त्र येथें समाप्त झालें ह्याचें द्योतक म्हणून घातलें आहे.

ह्याप्रमाणें 'सार्थ आणि सविवरण' पातञ्जलयोगदर्शनाचा चौथा कैवल्यपाद समाप्त झाला.

॥ ॐ तत्सत् ॥

शरणं न भवति जननी न पिता न सुता न सोदरा चान्ये।
परमं शरणमिदं स्याच्चरणं मम मूर्ध्नि देशिकन्यस्तम्॥ १॥
आस्ते देशिकचरणं निरवधिरास्ते तदीक्षणे करुणा।
आस्ते किमपि तदुक्तं किमतः परमास्ति जन्मसाफल्यम्॥ २॥
कारुण्यसारसान्द्राः कांक्षितवरदानकल्पकविशेषाः।
श्रीगुरुचरणकटाक्षाः शिशिराः शमयन्ति चित्तसंतापम्॥ ३॥
कवलितचञ्चलचेतोगुरुतरमण्डूकजातपरितोषा।
शेते हृदयगुहायां चिरतरमेकैव चिन्मयी भुजगी॥ ४॥
मयि सुखबोधपयोधौ महति ब्रह्मांड बुद्बुदसहस्रम्।
मायाम येन मरुता भूत्वा भूत्वा पुनस्तिरोधत्ते॥ ५॥
गुरुकरुणयैव नावा प्राक्तनभाग्यानुकूलमारुतया।
दुःसहदुःखतरंगस्तुंगः संसारसागरस्तीर्णः॥ ६॥
सति तमसि मोहरूपे विश्वमपश्यं तदेतदित्यखिलम्।
उदितवति बोधभानौ किमपि न पश्यामि किंन्विदं चित्रम्॥ ७॥

—स्वात्मनिरूपणम्

स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिले सर्वा च दत्तावनिः।
यज्ञानां च सहस्रमिष्टमखिला देवाश्च संपूजिताः।
संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्यसौ।
यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात्॥ ८॥

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था
विश्वंभरा पुण्यवती च तेन।
अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिन्
लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः॥ ९॥

—जीवन्मुक्तिविवेकः

॥ ॐ तत्सत्॥

परिशिष्टें

योगाभ्यासी साधकाच्या दृष्टीनें ह्या ग्रन्थांतील विषयप्रातपादनास उपकारक होतील अशीं परिशिष्टें पुढें दिलीं आहेत. प्रत्येक परिशिष्टाचें वैशिष्ट्य अगर स्वारस्य त्या त्या परिशिष्टाच्या आरंभीं दिलें आहे. हीं परिशिष्टें सात असून तीं येणेंप्रमाणें —

परिशिष्ट पहिलें

पातञ्जलयोगसूत्रांचा क्रमपाठ

योगदर्शनांतील सूत्रें येथें एकत्र दिलीं आहेत. कोठेंही एकान्त सांपडला कीं तेथें ह्या सूत्रांवर मनन करीत तो काळ योग्य कारणीं लागावा म्हणून योगाभ्यासूंनीं हीं सर्व सूत्रें मुखोद्गत करावीं अशी त्यांस आग्रहपूर्वक विनंती आहे.

ॐ

श्रीपरमात्मने नमः

श्रीपातञ्जलयोगदर्शनम्

समाधिपादः

१ अथ योगानुशासनम् ।
२ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
३ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ।
४ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ।
५ वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ।
६ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ।
७ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ।
८ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ।
९ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ।
१० अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ।
११ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ।
१२ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ।
१३ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ।
१४ स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ।
१५ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ।
१६ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ।

१७ वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः ।
१८ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ।
१९ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ।
२० श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ।
२१ तीव्रसंवेगानामासन्नः ।
२२ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ।
२३ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ।
२४ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ।
२५ तत्र निरतिशयं सार्वज्ञबीजम् ।
२६ स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ।
२७ तस्य वाचकः प्रणवः ।
२८ तज्जपस्तदर्थभावनम् ।
२९ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ।
३० व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ।
३१ दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ।
३२ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ।
३३ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ।
३४ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ।
३५ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनी ।
३६ विशोका वा ज्योतिष्मती ।
३७ वीतरागविषयं वा चित्तम् ।
३८ स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ।
३९ यथाभिमतध्यानाद्वा ।
४० परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ।
४१ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ।

४२ तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ।
४३ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ।
४४ एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ।
४५ सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ।
४६ ता एव सबीजः समाधिः ।
४७ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ।
४८ ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ।
४९ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ।
५० तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ।
५१ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे समाधिनिर्देशो नाम प्रथमः पादः ॥ १ ॥

साधनपादः

१ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ।
२ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ।
३ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ।
४ अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ।
५ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ।
६ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ।
७ सुखानुशयी रागः ।
८ दुःखानुशयी द्वेषः ।
९ स्वरसवाही विदुषोऽपि तन्वनुबंधोऽभिनिवेशः ।
१० ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ।
११ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ।
१२ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ।
१३ सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ।
१४ ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ।

१५ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ।
१६ हेयं दुःखमनागतम् ।
१७ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ।
१८ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ।
१९ विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ।
२० द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।
२१ तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ।
२२ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ।
२३ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ।
२४ तस्य हेतुरविद्या ।
२५ तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।
२६ विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ।
२७ तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ।
२८ योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ।
२९ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ।
३० अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।
३१ जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ।
३२ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।
३३ वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ।
३४ वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ।
३५ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ।
३६ सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ।
३७ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ।
३८ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ।

३९ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोधः ।

४० शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ।

४१ सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ।

४२ संतोषादनुत्तमसुखलाभः ।

४३ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ।

४४ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ।

४५ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।

४६ स्थिरसुखमासनम् ।

४७ प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ।

४८ ततो द्वन्द्वानभिघातः ।

४९ तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ।

५० स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ।

५१ बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ।

५२ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।

५३ धारणासु च योग्यता मनसः ।

५४ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ।

५५ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

विभूतिपादः

१ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।

२ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।

३ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।

४ त्रयमेकत्र संयमः ।

५ तज्जयात्प्रज्ञालोकः ।

६ तस्य भूमिषु विनियोगः ।

७ त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ।

८ तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ।

९ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ।

१० तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ।

११ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ।

१२ शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ।

१३ एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ।

१४ शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ।

१५ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ।

१६ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ।

१७ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ।

१८ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ।

१९ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ।

२० न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ।

२१ कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंयोगेऽन्तर्धानम् ।

२२ सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ।

२३ मैत्र्यादिषु बलानि ।

२४ बलेषु हस्तिबलादीनि ।

२५ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ।

२६ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ।

२७ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ।

२८ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ।

२९ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ।

३० कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ।

३१ कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ।

३२ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ।

३३ प्रातिभाद्वा सर्वम् ।

३४ हृदये चित्तसंवित् ।

३५ सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ।

३६ ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ।

३७ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ।

३८ बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ।

३९ उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ।

४० समानजयाज्ज्वलनम् ।

४१ श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ।

४२ कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ।

४३ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ।

४४ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ।

४५ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ।

४६ रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ।

४७ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ।

४८ ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ।

४९ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ।

५० तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ।

५१ स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ।

५२ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ।

५३ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ।

५४ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ।
५५ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे विभूतिनिर्देशो नाम तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

कैवल्यपादः

१ जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ।
२ जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ।
३ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ।
४ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ।
५ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ।
६ तत्र ध्यानजमनाशयम ।
७ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ।
८ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ।
९ जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेक-
रूपत्वात् ।
१० तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ।
११ हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ।
१२ अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ।
१३ ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ।
१४ परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ।
१५ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ।
१६ न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ।
१७ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ।
१८ सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ।
१९ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ।
२० एकसमये चोभयानवधारणम् ।

२१ चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ।

२२ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ।

२३ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ।

२४ तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ।

२५ विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ।

२६ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ।

२७ तच्छिद्रेषुप्रत्ययान्तराणिसंस्कारेभ्यः ।

२८ हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ।

२९ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ।

३० ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ।

३१ तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ।

३२ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ।

३३ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ।

३४ पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ।

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे कैवल्यनिरूपणं नाम चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं योगदर्शनम् ॥

हरिः ॐ तत्सत् । हरिः ॐ तत्सत् । हरिः ॐ तत्सत् ।

परिशिष्ट दुसरें

योगसूत्रांची वर्णानुक्रमानुसार सूचि

पातञ्जलयोगाचा अभ्यास करणाऱ्याला योगसूत्रांवर मनन करीत असतां किंवा त्यांची चिन्तनिका करीत असतां एखाद्या सूत्राविषयीं शंका येते किंवा त्या सूत्राचा नीट अर्थबोध होत नाहीं. अशा वेळीं त्या सूत्राचें विवरण ह्या ग्रंथांत चटकन् पाहतां येण्यास सुलभ व्हावें म्हणून सर्व सूत्रांची वर्णानुक्रमवार सूचि येथें दिली आहे.

	पाद	सूत्र
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभि व्यक्तिर्वासनानाम् ।	४	८
ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ।	२	५२
ततोणिमादि प्रादुर्भावः कायसंपत् तद्धर्मानभिघातश्च ।	३	४५
ततो द्वंद्वानभिघातः ।	२	४८
ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ।	३	४८
तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ।	१	१६
तत्प्रतिषेधार्थमेक तत्त्वाभ्यासः ।	१	३२
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ।	३	२
तत्र ध्यानजमनाशयम् ।	४	६
तत्र निरतिशयम् सार्वज्ञबीजम् ।	१	२५
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ।	१	४२
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ।	१	१३
तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मा ।	२	२१
तदपि बहिरंगं निर्बीजस्य ।	३	८
तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ।	२	२५
तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि पदार्थे संहत्यकारित्वात् ।	४	२४
तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ।	१	३
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ।	४	२६
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनंत्याज्ज्ञेयमल्पम् ।	४	३१
तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ।	४	१७
तदेवार्थ मात्र निर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ।	३	३
तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ।	३	५०
तपःस्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानानि क्रियायोगः	२	१
तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ।	२	४९
तस्य प्रशांतवाहिता संस्कारात् ।	३	१०
तस्य भूमिषु विनियोगः ।	३	६
तस्य वाचकः प्रणवः ।	१	२७
तस्य सप्तधाप्रांतभूमिः प्रज्ञा ।	२	२७
तस्य हेतुरविद्या ।	२	२४
तस्यापि निरोधे सर्व निरोधान्निर्बीजः समाधिः ।	१	५१
ता एव सबीजः समाधिः ।	१	४६
तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ।	३	५४
तासामनादित्वं चाऽऽशिषो नित्यत्वात् ।	४	१०
तीव्र संवेगानामासन्नः ।	१	२१

पातञ्जलयोगसूत्रांची वर्णानुक्रमसूचि समाप्त

परिशिष्ट तिसरें

योगसूत्रांतील पदांची व पारिभाषिक शब्दांची वर्णानुक्रमवार सूचि

योगसूत्रान्तर्गत विषयावर मनन किंवा चिंतन करीत असतां सूत्रांतील एखाद्या पदाचा किंवा पारिभाषिक शब्दाचा नीट अर्थबोध होत नाहीं. अशा वेळीं त्या पदाचा किंवा पारिभाषिक शब्दाचा अर्थबोध होण्यासाठीं तें पद अगर तो शब्द मूळ ग्रन्थांतील विवरणांत पाहण्याची आवश्यकता वाटते. अशा वेळीं तें पद किंवा तो शब्द सूत्रामध्यें कोठें कोठें आला आहे हें चटकन् सापडावें व साधकाचा वेळ वांचावा म्हणून ही सूचि दिली आहे.

परिशिष्ट चौथें

कपिलमहामुनिप्रणित भगवान् श्रीविष्णूचें सगुण ध्यान

श्रीमत् भागवताच्या तिसऱ्या स्कंधांत २८ व्या अध्यायांत श्लोक २१ ते ३४ मध्यें सांख्यशास्त्राचे प्रणेते कपिलमहामुनि ह्यांनीं आपली माता देवहूती हिला जो ज्ञानोपदेश केला आहे त्यांत भगवान् श्रीविष्णूचें पादादिकेशान्तध्यान काव्यमय भाषेंत अत्यंत हृदयस्पर्शी असें वर्णिलें आहे, ते श्लोक येथें दिले आहेत. त्यांचा अर्थ नीट बसावा म्हणून त्या श्लोकांचा अन्वयही येथें दिला आहे. ह्या श्लोकांच्या साहाय्यानें भगवद्ध्यान केल्यास मन इतकें रमून जातें कीं भगवंताच्या ह्या सौंदर्यापुढें जगांत अधिक सौंदर्य नाहींच अशी भावना होते. किंवा जर एखादे वेळीं जगांतील सौंदर्ययुक्त पदार्थाकडे चित्त गेलें तर ईश्वराच्या अगाध सौंदर्यांतील लेशमात्रावरच त्या वस्तूंतील सौंदर्य विलसत आहे असा भाव चित्तांत उत्पन्न होतो. त्याचप्रमाणें समाधिपादांतील १७ व्या सूत्रांत संप्रज्ञात समाधीचे जे प्रकार वर्णिले आहेत त्यांतील वितर्क आणि विचार ह्या दोहोंच्या अभ्यासाला हें भगवद्ध्यान अतिशय उपयोगी पडतें. ह्या दोन समाधींचा अभ्यास करीत असतांना ह्या श्लोकांच्या साहाय्यानें अत्यंत सावकाशपणें आणि एकाग्रमनानें भगवंताचें ध्यान करावें म्हणजे लौकरच त्या ध्यानाला अर्थमात्र निर्भासता येऊन सवितर्क आणि सविचार समाधि पूर्णावस्थेस जातात. इतकेंच नव्हे, तर चित्तांत आनंदाविर्भाव होऊन तें पुढील सानंद. संप्रज्ञात समाधीच्या अभ्यासाला पात्र होतें.

संचिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं ।
वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् ॥
उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवाल-
ज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम् ॥ १ ॥

अन्वय — वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम्, उत्तुंगरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिः, आहतमहद्धृदयान्धकारम्, भगवतः चरणारविन्दम् संचिन्तयेत् ॥ १ ॥

अर्थ — साधक पुरुषानें प्रथम आपल्या हृदयांत श्रीहरीच्या चरणकमलांचें ध्यान करावें आणि तें करतांना त्या चरणकमलांवर वज्र, अंकुश, ध्वज, कमल, हीं चिन्हें आहेत, त्यांच्या बोटांचीं नखें उंच, आरक्त व सुशोभित आहेत आणि त्या नखांच्या किरणांनीं साधक पुरुषाच्या हृदयांतील सर्व अन्धकार अगदीं नाहींसा होऊन गेला आहे, अशी मनांत भावना ठेवावी. ॥ १ ॥

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन
तीर्थेन मूर्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत ॥
ध्यातुर्मनः शमलशैलनिसृष्टवज्रं
ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम् ॥ २ ॥

अन्वय—मूर्ध्नि अधिकृतेन तीर्थेन यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन शिवः शिवः अभूत् (तत्) ध्यातुः शमलशैलनिसृष्टवज्रम् भगवतः चरणारविन्दं चिरम् ध्यायेत् ॥ २ ॥

अर्थ—श्रीहरीचें चरणकमल क्षालन केलेल्या उदकापासून उत्पन्न झालेली श्रेष्ठ नदी भागीरथी, तिचें पवित्र उदक मस्तकावर धारण केल्यामुळें प्रत्यक्ष शंकरही कृतकृत्य झाले, तें पदकमल म्हणजे ध्यान करणाऱ्या पुरुषाच्या अंतःकरणांतील पापरूपी पर्वतावर फेंकलेलें जणूं काय वज्रच होय. अशा ह्या चरणकमलाचें योगाभ्यासूनें प्रथम चिरकाल ध्यान करावें. ॥ २ ॥

जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या
लक्ष्म्याखिलस्य सुरवन्दितया विधातुः ॥
ऊर्वोर्निधाय करपल्लवरोचिषा यत् ।
संलालितं हृदि विभोरभवस्य कुर्यात् ॥ ३ ॥

अन्वय—अखिलस्य विधातुः जनन्या जलजलोचनया सुरवंदितया लक्ष्म्या यत् ऊर्वोः निधाय करपल्लवरोचिषा संलालितम् अभवस्य विभोः जानुद्वयम् हृदि कुर्यात् ॥ ३ ॥

अर्थ—नंतर भगवंताच्या गुडघ्यांचें ध्यान करावें आणि अशी भावना करावी कीं देवांनींही नेहमीं वंदित केलेली अशी कमल-नयना मोक्षदायक लक्ष्मीच भगवंताचे ते गुडघे आपल्या मांडीवर घेऊन कान्तिमय कोमल हस्तांनीं चुरीत आहे. ॥ ३ ॥

ऊरू सुपर्णभुजयोरधिशोभमाना
वोजोनिधी अतसिकाकुसुमावभासौ ।
व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमान-
काञ्चीकलापपरिरम्भि नितम्बबिम्बम् ॥ ४ ॥

अन्वय—सुवर्णभुजयोः अधि शोभमानौ ओजोनिधि अतसिकाकुसुमानभासौ ऊरू(च) व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भि नितम्बबिम्बम् ॥ ४ ॥

अर्थ—नंतर गरुडाच्या खांद्यावर बसलेल्या अशा श्रीहरीच्या सुंदर मांड्यांचें ध्यान करावें आणि असें मनांत आणावें. कीं त्या मांड्या बलाचा आधार असून त्यांची कांति जवसाच्या फुलासारखी श्यामल आहे. नंतर योग्यानें कटिप्रदेशाचें ध्यान करावें व तें करतांना कटिप्रदेशाच्या सभोंवतीं घोट्यापर्यंत लोंबणारा पिवळा पीतांबर भगवंतानें परिधान केलेला असून त्या पीताम्बरावर घातलेला कमरपट्टा फारच शोभायमान दिसत आहे, अशी कल्पना करावी. ॥ ४ ॥

नाभिन्ह्रदं भुवनकोशगुहोदरस्थं ।
यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ॥
व्यूढं हरिन्मणिवृषस्तनयोरमुष्य ।
ध्यायेद्द्वयं विशदहारमयूखगौरम् ॥ ५ ॥

अन्वय—अमुष्य यत्र आत्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् व्यूढम् (तत्) भुवनकोश गुहोदरस्थम् नाभिन्ह्रदम् विशदहारमयूखगौरम् हरिन्मणिवृषस्तनयोः द्वयम् ध्यायेत् ॥ ५ ॥

अर्थ—त्यानंतर भुवनसमुदायाला आधारभूत असलेल्या उराच्या मध्य-भागीं शोभणाऱ्या भगवंताच्या नाभिविवराचें ध्यान करावें. त्या नाभीपासूनच स्वयंभू ब्रह्मदेवाचें उगमस्थान असें सकललोकरूपी कमल उत्पन्न झालें. नाभिकमलानंतर भगवंताच्या दोन स्तनांचें स्तवन करावें आणि ते पाचेच्या उत्तम मण्यांसारखे असून गळ्यांतील निर्मळ हाराच्या कान्तीनें ते गौरवर्ण दिसत आहेत, अशी भावना ध्यान करितांना मनांत ठेवावी. ॥ ५ ॥

वक्षोधिवासमृषभस्य महाविभूतेः ।
पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ।
कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं ।
कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य ॥ ६ ॥

अन्वय—ऋषभस्य महाविभूतेः अधिवासम् पुंसाम् मनोनयननिर्वृतिम् आदधानम् वक्षः च अखिललोकनमस्कृतस्य कौस्तुभमणिः अधिभूषणार्थम् कण्ठम् मनसि कुर्यात् ॥ ६ ॥

अर्थ—स्तनांच्या ध्यानानंतर, भगवंताच्या वक्षस्थलाचें ध्यान करावें. ज्याला सर्व लोक नमस्कार करितात अशा श्रेष्ठ श्रीहरीचें वक्षस्थल म्हणजे महालक्ष्मीचें वसतिस्थानच होय. भक्तांच्या मनाला आणि नेत्रांना तें अत्यंत समाधान उत्पन्न करणारें आहे. कौस्तुभ मण्यालाही विशेष शोभा आणणाऱ्या अशा श्रीहरीच्या कंठाचें मनांत ध्यान करावें. ॥ ६ ॥

बाहूंश्च मंदरगिरेः परिवर्तनेन
निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ॥
संचिन्तयेद्दशशतारमसह्यतेजः
शङ्खंच तत्करसरोरुहराजहंसम् ॥ ७ ॥

अन्वय—मन्दरगिरेः परिवर्तनेन निर्णिक्तबाहुवलयान् अधिलोकपालान् बाहून् च असह्य तेजः दशशतारम् च तत्करसरोरुहराजहंसम् शंखम् संचिंतयेत् ॥ ७ ॥

अर्थ—नंतर ज्या बाहूंच्या आश्रयानें सर्व लोकपाल राहतात, अशा त्या परमेश्वराच्या बाहूंचें ध्यान करावें व त्या वेळीं समुद्रमंथनाच्या प्रसंगीं मंदर-

पर्वताच्या परिभ्रमणामुळें त्या बाहूंतील भूषणें अधिक उज्ज्वल झालीं आहेत, अशी कल्पना करावी. तसेंच मग, ज्याचें तेज शत्रूंना सहन करवत नाहीं, अशा त्या श्रीहरीच्या सुदर्शनचक्राचें आणि त्याच्या कमलासारख्या हातावर राजहंसाप्रमाणें शोभणाऱ्या शंखाचें ध्यान करावें. ॥ ७ ॥

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत
दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ।
मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां
चैत्यस्य तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठे ॥ ८ ॥

अन्वय—अरातिभटशोणितकर्दमेन दिग्धाम् भगवतः दयिताम् कौमोदकीम् मधुव्रतवरूथगिरा उपघुष्टाम् मालाम् (च) अस्य कण्ठे चैत्यस्य तत्त्वम् अमलं मणिम् स्मरेत् ॥ ८ ॥

अर्थ—नंतर शूर शत्रूंच्या रक्तपंकानें भरलेल्या भगवान् श्रीहरीच्या आवडत्या कौमोदकी नामक गदेचें स्मरण करावें. मग भ्रमरसमूहाच्या गुंजारवानें निनादित झालेल्या कंठांतील वनमालेचें ध्यान करावें व त्याच्या कंठांतील जीवाचें निर्मल तत्त्व जो कौस्तुभ मणि त्याचें स्मरण करावें. ॥ ८ ॥

भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः
संचिंतयेद्भगवतोः वदनारविन्दम् ॥
यद्विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन
विद्योतितामलकपोलमुदारनासम् ॥ ९ ॥

अन्वय—भृत्यानुकम्पितधियो इह गृहीतमूर्तेः भगवतः यत् विस्फुरन्मकर-कुण्डलवल्गितेन विद्योदितामलकपोलम् उदारनासम् वदनारविंदं संचिन्तयेत् ॥ ९ ॥

अर्थ—नंतर आपल्या भक्तांविषयीं करुणा उत्पन्न झाल्यामुळें ज्यानें जगांत अवतार धारण केला आहे अशा भगवंताच्या उत्तम नासिकायुक्त मुखकमलाचें योग्यानें ध्यान उत्तम प्रकारें करावें आणि तें करतांना कानांतील चकचकीत मकराकार कुंडलें हालत असल्यामुळें त्याच्या निर्मल कपोलांवर विशेष कान्ति आली आहे अशी भावना धरावी. ॥ ९ ॥

यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं
भूत्या स्वया कुटिलकुंतलवृन्दजुष्टम् ।
मीनद्वयाश्रयमधिक्षिपदब्जनेत्रं
ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु ॥ १० ॥

अन्वय—यत् स्वया भूत्या अलिभिः परिसेव्यमानं मीनद्वयाश्रयं कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् श्रीनिकेतं अधिक्षिपत् उल्लसद्भ्रु मनोमयं अब्जनेत्रम् अतन्द्रितः ध्यायेत् ॥ १० ॥

अर्थ—भ्रमर आपल्या साऱ्या वैभवानें ज्याची नित्य सेवा करीत असतात व जे दोन मत्स्यांनीं आश्रय केलेलें आहे, अशा त्या लक्ष्मीचें निवासस्थान असलेल्या कमलाला, भगवंताचें मुखकमल मागें सारणारें असून, त्याचे नेत्र कमलासारखे व त्याच्या भुवया अत्यंत तेजस्वी आहेत, अशी कल्पना करावी व आळस टाकून भगवंताच्या ह्या मुखाचें योग्यानें ध्यान करावें; कारण योगानें शुद्ध झालेल्या मनांत तें प्रगट होणारें आहे. ॥ १० ॥

तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोर-
तापत्रयोपशमनाय विसृष्टमक्ष्णोः ।
स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं
ध्यायेच्चिरं विपुलभावनया गुहायाम् ॥ ११ ॥

अन्वय—**तस्य अधिकं कृपया अतिघोरतापत्रयशमनाय निसृष्टम् स्निग्ध-स्मितानुगुणितं विपुल प्रसादं अक्ष्णोः अवलोकं गुहायां चिरं ध्यायेत् ॥ ११ ॥**

अर्थ—मुखकमलानंतर श्रीहरीच्या नेत्रकटाक्षांचें अत्यंत प्रेमानें हृदयांत ध्यान करावें व भक्तांवर अत्यंत दया करून त्याच्या अतिभयंकर अशा तिन्ही प्रकारच्या तापांची शांति करण्यासाठीं तो भगवान् आपले कृपाकटाक्ष त्यांच्यावर सोडीत आहे व मंदहास्याच्या योगानें हृदयांतील प्रसन्न भावना द्विगुणित झालेली आहे, अशी भावना मनांत धरावी. ॥ ११ ॥

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्र-
शोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ॥
संमोहनाय रचितं निजमाययास्य ।
भूमंडलं मुनिकृते मकरध्वजस्य ॥ १२ ॥

अन्वय—**हरेः अवनताखिललोकतीव्रशोकाश्रु सागरविशोषणम् अत्युदारम् हासम् मुनिकृते निजमायया मकरध्वजस्य संमोहनाय रचितम् अस्य भूमण्डलम् ध्यायेत् ॥ १२ ॥**

अर्थ—नंतर सर्व दुःखें दूर करणाऱ्या अशा त्या भगवान् श्रीहरीच्या हास्याचें ध्यान करावें. (कारण) तें हास्य नम्र झालेल्या लोकांना दुःसह शोक प्राप्त होऊन त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रूंचे समुद्र उत्पन्न झाले, तरी त्यांना सुकवून टाकते. हास्यानंतर श्रीहरीच्या भ्रुकुटिमंडलाचें ध्यान करावें व मुनिजनांना मदन पीडा देऊं लागला असतां त्याला मोहित करण्याच्याच हेतूनें कीं काय, भगवंतानें हें भ्रुकुटिमंडल आपल्या मायेच्या योगानें निर्माण केलें आहे, अशी कल्पना करावी. ॥ १२ ॥

ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठ-
भासारुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति ॥
ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णो-
र्भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ॥ १३ ॥

अन्वय—स्वदेहकुहरे अवसितस्य विष्णोः बहुलाधरोष्ठभासा अरुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति ध्यानायनं प्रहसितं ध्यायेत् आर्द्रया भक्त्या अर्पितमनाः पृथक् न दिदृक्षेत् ॥ १३ ॥

अर्थ—नंतर आपल्या शरीरांतील हृदयरूपी विवरामध्यें वास करणारा असा तो श्रीहरि मोठ्यानें हसत आहे आणि हसतांना त्याच्या अधरोष्ठाची कान्ति दंतांवर पडल्यामुळें कुन्दाच्या कळ्यांसारखी ती बारीक दंतपंक्ति तांबूस दिसत आहे, अशी कल्पना करून त्या हास्याचें ध्यान करावें. हें हास्य ध्यानाचा विषय असल्यामुळें त्यावर एकाग्रतेनें व प्रेमयुक्त भक्तीनें योग्यानें आपलें अन्तःकरण स्थिर ठेवावें, दुसरीकडे पाहण्याची इच्छा धरूं नये. ॥ १३ ॥

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
औत्कंठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमान-
स्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ १४ ॥

अन्वय—एवम् भगवति हरौ प्रतिलब्धभावः भक्त्या द्रवद्धृदय प्रमोदात् उत्पुलकः च औत्कंठ्यबाष्पकलया (मुनिः) तत् चित्तबडिशं अपि शनैः वियुङ्क्ते ॥ १४ ॥

अर्थ—ह्या रीतीनें ध्यान केलें म्हणजे त्या साधकाचें ईश्वरावर प्रेम जडेल, भक्तीमुळें त्याच्या अन्तःकरणाला द्रव उत्पन्न होईल, आनंदानें त्याच्या अंगावर रोमाञ्च उभे राहतील, उत्कंठेनें उत्पन्न झालेल्या आनंदाश्रूंनीं वारंवार आनंदसागरांत तो मग्न होईल आणि मग भगवंताला वश करून घेण्याचें साधन अंतःकरणरूपी गळ, त्यालाही भगवन्मूर्तीपासून हळुहळू सोडवील. ॥ १४ ॥

परिशिष्ट पांचवें

अजपाजपविधिविधान

अजपाजपविधीचें हें विधान वाई येथील प्राज्ञपाठशाळेच्या कृपेनें मिळालें आहे. ह्या संस्थेच्या संग्रहांत ह्या विधीच्या पांच सहा पोथ्या आहेत. त्यांत उपांगांत भेद आहेत पण मुख्य विधीसंबंधीं सर्वांत एकवाक्यता आहे. त्यांपैकीं एका पोथीवरून पुढील अजपाजपविधि उतरला आहे —

ह्या अजपाजपविधि अत्यंत प्राचीन काळापासून चालत आला आहे, अशी सांप्रदायिकांची भावना आहे. भारतवर्षांत अतिप्राचीन काळीं जेव्हां हंस हा एकच वर्ण होता त्या वेळीं ह्या अजपाजपद्वाराच विराट उपासना ऋषीमुनी करीत असत अशीही समजूत आहे.

श्वसन करणाऱ्या प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं हा अजपाजप जन्माच्या क्षणापासून मरणाच्या क्षणापर्यंत अखंडपणें पण न कळत चाललेला असतो. ह्या विधीला अनुसरून त्याचा संकल्पपूर्वक उच्चार केला आणि असा क्रम नित्यनियमानें प्रत्यहीं ठेवला म्हणजे हा जप जाणिवेच्या कक्षेंत येऊन त्यावर सहजपणानें अनुसंधान राहूं लागतें. दीर्घ काळ असा क्रम चालविल्यास मनाशीं ह्या जपाचें इतकें तादात्म्य होतें कीं रिकाम्या असलेल्या कोणत्याही क्षणीं ह्या जपावर मन तात्काळ एकाग्र होतें आणि समाधिपादांतील २८ व्या सूत्रांत सांगितलेला अभ्यास सहजपणानें घडूं लागतो. ह्या अभ्यासानें चित्तांत प्रसुप्तावस्थेंत असलेले अनंत जन्मांतील पापसंस्कार धुवून जातात. चित्त स्वच्छ, शांत आणि प्रसन्न होतें आणि शारीरिक व्याधि आणि मानसिक आधि ह्यांची पीडा दूर होते. हा जप करीत असतांना प्रणवाचा म्हणजे ॐ काराचा जप अगदीं अनायासानें होतो, ह्यासंबंधींचें अधिक विवेचन समाधिपादांतील २७–२८ व २९ ह्या सूत्रांचे विवरणांत पाहावें. ह्या विधीसंबंधानें आग्रहपूर्वक असें सांगतां येईल कीं ह्या ग्रन्थाच्या वाचकांपैकीं ज्याला सूर्योदयापूर्वी पाव-अर्धी घटका वेळ सांपडेल त्या प्रत्येकानें ह्या विधीला अनुसरून ह्या जपाचें अनुष्ठान करावें. म्हणजे ह्या मन्त्राच्या विनियोगांत म्हटल्याप्रमाणें अशेषाघनाशनाचा क्रम चालू झाल्याची प्रतीति येते. पुढील विधानांत अजपाजप पंचवीस वेळच करण्याचें लिहिलें आहे. परंतु सवड असेल त्याप्रमाणें घटका अर्धी घटका जप केल्यास अधिक चांगलें. पंचवीस वेळां ही केवळ किमान मर्यादा होय.

श्रीगणेशाय नमः । अथ अजपाजपविधिः ॥ ॐ ॥

अथ जपसमर्पणम् —

पूर्वेद्युः अहोरात्राचरितोच्छ्वासनिश्वासात्मक षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्याकात् अजपाजपात् मूलाधारस्थ–गणपतये षट्शतानि समर्पयामि । स्वाधिष्ठानस्थ-

ब्रह्मणे षट्सहस्राणि समर्पयामि । मणिपूरस्थ-विष्णवे षट्सहस्राणि समर्पयामि । अनाहतस्थ-रुद्राय षट्सहस्राणि समर्पयामि । विशुद्धचक्रस्थ-जीवात्मने सहस्रं समर्पयामि । आज्ञाचक्रस्थ-परमात्मने सहस्रं समर्पयामि । सहस्रारस्थ-गुरवे सहस्रं समर्पयामि ।

अथ जपसंकल्पः—

अद्य सूर्योदयमारभ्य श्वः सूर्योदयपर्यन्त-षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्याकं अजपामन्त्रजपं करिष्ये ।

अथ विनियोगः—

अस्य अजपामन्त्रस्य हंस ऋषिः, अव्यक्तगायत्री छन्दः, परमहंसो देवता, हं बीजं, सः शक्तिः, सोहं कीलकं, अशेषाघनाशनार्थं अजपामन्त्रजपे विनियोगः ।

अथ न्यासः—

हंसां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । हंसीं तर्जनीभ्यां नमः । हंसूं मध्यमाभ्यां नमः । हंसैं अनामिकाभ्यां नमः । हंसौं कनिष्ठिकाभ्यां नम । हंसः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ हंसां हृदयाय नमः । हंसीं शिरसे स्वाहा । हंसूं शिखायै वषट् । हंसैं कवचाय हुम् । हंसौं नेत्रत्रयाय वौषट् । हंसः अस्त्राय फट् । हंसः सोहं इति दिग्बंधः ।

अथ ध्यानम्—

द्यौर्मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति । खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे ॥ आकाशं श्रोत्रं यस्य पादौ क्षितिश्च । ध्यातव्योऽसौ सर्वभूतान्तरात्मा ॥

अथ पूजा —

लं पृथिव्यात्मकं गन्धं कल्पयामि । हं आकाशात्मकं पुष्पं कल्पयामि । यं वाय्वात्मकं धूपं कल्पयामि । रं अग्न्यात्मकं दीपं कल्पयामि । वं अमृतात्मकं नैवेद्यं कल्पयामि । सं सर्वात्मकं ताम्बूलं कल्पयामि । क्षं जीवात्मकं मन्त्रपुष्पं कल्पयामि ।

अथ जपः—

ततः 'हंसः सोहम्' इति पञ्चविंशतिवारं जपेत् ।

अथ प्रार्थना—

त्रैलोक्यचैतन्यमनादिदेव, श्रीनाथ विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं, संसारयात्रामनुवर्तयामि ॥ जानामि धर्मं नच मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं च मे निवृत्तिः । त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले । विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

इति भूमिं प्रार्थ्य यथासुखं विहरेत् ।

॥ इति अजपाविधानं समाप्तम् ॥

परिशिष्ट सहावें

श्रीमत्शंकराचार्यविरचित समाधिविधि

योगदर्शनांत प्रतिप्रसवाच्या अभ्यासाचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आला आहे. अविद्यादि पांच क्लेश सूक्ष्मावस्थेंत असतांना प्रतिप्रसवाच्या अभ्यासानें ते क्षीण होतात असें साधनपादाच्या १० व्या सूत्रांत सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें विभूतिपादांतील ४४ व ४७ ह्या सूत्रांतील संयमांच्या अभ्यासांत प्रतिप्रसवाची माहिती अवश्य आहे. तसेंच कैवल्यपादांत पुरुषार्थशून्य गुणांचा प्रतिप्रसव म्हणजेच कैवल्य असें ३४ व्या सूत्रांत सांगितलें आहे. प्रतिप्रसवाचें असें माहात्म्य असल्यामुळें श्रीमंत्शंकराचार्यांनीं विशेषतः संन्याश्यांच्याकरितां म्हणून प्रतिप्रसवाच्या अभ्यासद्वारा कैवल्यसंपादनार्थ पुढील समाधिविधि आपल्या 'पञ्चीकरण' नामक प्रकरणग्रन्थांत सांगितला आहे. त्यावर त्यांचे शिष्य श्रीसुरेश्वराचार्य ह्यांचीं उत्कृष्ट वार्तिकेंही आहेत. पण ह्या परिशिष्टांत वार्तिकें न देतां मूळ समाधिविधि तेवढा दिला आहे. ह्या विधीच्या साहाय्यानें प्रतिप्रसवाचा अभ्यास करीत असतां प्रहर अर्धा प्रहर सहज निघून जातो. हा अभ्यास म्हणजे समाधिपादांतील २८ व्या सूत्रांतील अभ्यासच होय. मात्र शास्त्रमर्यादेचें रक्षण करण्यासाठीं ह्या समाधिविधीचा जप जे संन्यासाश्रमी नसतील त्यांनीं वैखरीवाणीनें न करतां मनांतल्या मनांत करावा.

ॐ सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतोऽहङ्कारः । अहंकारात्पंचतन्मात्राणि । पंचतन्मात्रेभ्यः पंचमहाभूतानि । पंचमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् ॥

ॐ पंचीकृतपंचमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते । एतत् स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । एतदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत्त्रयमकारः ॥

अपंचीकृतपंचमहाभूतानि पंचतन्मात्राणि । तत्कार्यं च पंच प्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिंगं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः। करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । एतदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत्त्रयमुकारः ॥

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानम्, साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारण शरीरमात्मनः । तच्च न सत्, ना सत् नापि सदसत् । न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित् । न निरवयवं, नसावयवं, नोभयम् । किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः । एतदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत् त्रयं मकारः ॥

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ओंकारे, ओंकारोऽहम्येव । अहमात्मा साक्षीकेवलश्चिन्मात्रस्वरूपः । ना ज्ञानं, नापितत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्य-

स्वभावं परमानदाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः। "तत्त्वमसि" (छां० ६-८-७) "ब्रह्माहमस्मि" (परमहं० ३) "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ऐ० बृ० ३-९) "अयमात्मा ब्रह्म" (बृह० २-५-१०) इत्यादि श्रुतिभ्यः॥ इति पंचीकरणम् भवति॥ ॐ॥

परिशिष्ट सातवें

प्राणायामविषयक एक अनुभव

साधनपादाच्या ४९ व्या प्राणायामविषयक सूत्राच्या विवरणांत अशी सावधगिरीची सूचना दिली आहे कीं, "साधकानें प्राणायामाचा वाढता अभ्यास अगदीं सावकाशीनें आणि अगदीं जपून करावा. औत्सुक्यामुळें जर घाई केली गेली किंवा एखादी चूक घडली तर त्या योगानें कांहीं विकृति जडल्यास पुढील योगाभ्यास बाजूलाच राहील आणि उलट त्या विकृतीशीं झगडण्यांतच पुढील आयुष्य काढावें लागेल." प्राणायामांत अशी चूक केली गेल्यामुळें कसे दुष्परिणाम होतात ह्याचें एक प्रत्यक्ष घडलेलें उदाहरण म्हणून माझे स्नेही श्री. गोविंद राजोपाध्ये ह्यांचा अनुभव ह्या परिशिष्टांत त्यांच्याच शब्दांत विस्तृतपणें दिला आहे. श्री. राजोपाध्ये आणि मी सहव्यवसायी म्हणून सातारा येथील वेस्टर्न इंडिया विमा कंपनींत २० वर्षें एकत्र काढिलीं. श्री. राजोपाध्ये हे मुंबई विद्यापीठाचे ग्रॅज्युएट असून आपला धर्म, तत्त्वज्ञान, वैदिक संस्कृति, इत्यादींचे गाढ व्यासंगी आहेत. विमा कंपनींतील त्यांच्या कामाबद्दल कंपनीच्या दफ्तरीं असा उल्लेख आहे कीं, "Mr. Rajopadhye was no statistical expert and yet his management of the statistical department evoked great admiration of eminent experts in that science. He was Mr. Chirmule's most valuable lieutenant." परिशिष्टांत दिलेल्या विकृतीमुळें ते जेव्हां कित्येक महिने रजेवर होते त्या वेळीं कंपनीचे प्रमुख चालक श्री. अण्णासाहेब चिरमुले ह्यांच्या तोंडून "राजोपाध्ये रजेवर आहेत तर माझा उजवा हात गळून पडल्यासारखें झालें आहे," असे उद्गार मीं स्वतः ऐकले आहेत. कंपनीच्या कारभारांत आमच्या अमदानींत तरी गुणानुसार पगार ही प्रथा नसून नोकराला अडचणींत गांठून जितका कमी पगार देणें शक्य असेल तितका द्यायचा अशी प्रथा असल्यामुळें माझा स्वतःचा ह्या बाबतींतला अनुभव कटु असला तर श्री. राजोपाध्यांचा ह्या बाबतींतला अनुभव कटुतरच नव्हे, तर कटुतमही होता. अशा परिस्थितींत अपमान, विषाद आणि मनःक्षोभ ह्यांचे अनेक प्रसंग उपस्थित झाले असतांही श्री. राजोपाध्ये

आपल्या मनाची समता केव्हांही ढळूं देत नसत. अशा तऱ्हेचा योगाभ्यासाला उत्तम अधिकारी असलेला साधक केवळ प्राणायामांतील एका चुकीमुळें योगाभ्यासाच्या दृष्टीनें वायां गेला ही त्या व्यक्तीचीच नव्हे तर समाजाचीही हानि झाली. प्राप्त परिस्थितींत संतोष मानणें हें जें योगांतील एक अंग तें श्री. राजोपाध्यांच्या ठिकाणीं उत्कटत्वानें वास करीत असल्यामुळें एका बाजूनें त्यांची जी हानि झाली ती "सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः" ह्या सूत्रानुसार त्यांनीं भरून काढली व ते ईश्वरप्रणिधान ह्या योगविहित मार्गाकडे वळले आणि म्हणूनच त्यांना "माझ्यावर ज्या आपत्ति आल्या त्यांनीं मला ऐहिक व्यवहारांत मागें खेचलें पण त्यांनीं आत्मश्रेयाचा निश्चित मार्ग अनुभवास आणून दिला ह्यांत मी समाधान मानतों," असे समाधानाचे शब्द काढतां आले.

प्राणायामांत रा. राजोपाध्ये ह्यांची चूक कोणती झाली आणि त्याचे दुष्परिणाम त्यांस कसे भोगावे लागले हें त्यांच्याच शब्दांत पुढें दिलेंच आहे. योगशास्त्राच्या दृष्टीनें ह्याबद्दलची चर्चा मीं ग्रन्थारंभीं भूमिकेंत केली आहेच. येथें पुढील निवेदनांत ज्या व्यक्तींचा संबंध आला आहे त्यांची थोडीशी माहिती देणें आवश्यक आहे ती येथें देतों.

(१) **नारायण-रामचंद्र घमंडे.** हे माहुलीचे राहणारे. ह्यांनीं योगाभ्यासाची बरीच खटपट केली होती. विशेषतः हठयोगांतील बहुतेक सर्व आसनें हे कौशल्यानें व सहजपणें करीत असत. 'योगसोपानपूर्वचतुष्क' ह्या नांवाचें एक पुस्तक त्यांनीं लिहिलें असून त्यांत त्यांचे स्वतःचे आसनांचे फोटो देऊन त्याखालीं त्या त्या आसनांचीं वर्णनें व फलें दिलीं आहेत.

(२) **आनंदघनराम तथा रामचंद्र विनायक कुलकर्णी** (मिरज). हे तासगांवचे राहणारे. ह्यांचा व माझा दाट स्नेह होता. ह्यांनीं मानसशास्त्राचा सप्रयोग अभ्यास केला होता. असे दोन तीन प्रयोग नमुन्यादाखल म्हणून येथें देणें उचित असल्यानें देतों. (१) एकाच मोगऱ्याच्या वेलीचीं कलमें काढून तीं शेजारीं लावून त्यांस खत, पाणी, वगैरे अगदीं सारखें घालूनही, एका कलमाशीं बसून उत्तेजक भावनांचा परिणाम कलमावर करावयाचा आणि दुसऱ्या कलमाशीं बसून निरुत्साही भावनांचा परिणाम त्या कलमावर करायचा; असा कांहीं महिने प्रयोग केल्यावर पहिल्या कलमाला उन्हाळ्यांत फुलांचा तरारून बहर आला आणि दुसरें कलम शुष्क होत जाऊन त्याला चारदोनच फुलें आलीं. (२) शाळूच्या एका रोपावर बीजावस्थेपासून त्याचीं कणसें पूर्ण होऊन वाळून जाईपर्यंतच्या काळांत त्याच्या सर्व अवस्थांवर ह्यांनीं मनःसंयम केला आणि त्यामुळें त्या शाळूचें तें ताट दहा फुटांपेक्षां अधिक उंच झालें आणि त्याच्या प्रत्येक पेऱ्यागणिक पोटरी येऊन तिचें उत्तम कणीस बनलें. हें झाड कोल्हापुरला शेतकी प्रदर्शनांत प्रेक्षणीय वस्तु म्हणून पाठविण्यांत आलें होतें. (३) आपल्या मनांत जे जे विचार येतात त्यांना अतिसूक्ष्म आकार असतात आणि त्या

आकारांचे स्पंद बाहेरील वातावरणांत प्रसृत होत असतात. जर एखाद्या पदार्थावर मन स्थिर होईल तर त्या पदार्थाचे आकार–स्पंद बाहेरच्या वातावरणांत प्रसृत होतात आणि ते ग्रहण करण्याची ज्याच्या मेंदूंत पात्रता असेल त्याला ते आकार गोचर होतात. हे प्रयोगानें सिद्ध करण्याकरतां त्यांनीं एके प्रसंगीं मला कोणत्याही एका वस्तूचें मनांत ध्यान करावयास सांगितलें. सुमारें पांच मिनिटें मजप्रमाणेंच तेही चित्त एकाग्र करून बसले व नंतर मी ज्या एका देवतेचें ध्यान करीत होतों त्याचें बरोबर वर्णन त्यांनीं मला सांगितलें. ह्यांत आणखी एक मौज अशी झाली होती कीं प्रथम मिनिट अर्धे मिनिट माझ्यासमोर खुंटीवर एक पांढरा अंगरखा लोंबत होता तोच मी प्रथम अनुसंधानाकरतां घेतला होता पण मागून मला वाटलें," ध्यान करावयाचें तर अंगरख्याचें न करतां एखाद्या देवतेचें करूं म्हणून मी त्यावरून मन काढून देवतेची मूर्ति मनापुढें आणली होती. प्रयोगांतील मीं मनांत धरलेली देवता त्यांनीं ओळखल्यावर प्रयोग खरा आहे ही खात्री पटण्याकरतां ते मला म्हणाले, "प्रथम तुम्हीं कांहीं तरी उभा लांब पांढरा पदार्थ मनापुढें धरला होता. त्या आकाराचे स्पंद माझ्या मेंदूंत भिडत होते. ती वस्तु काय आहे हें ओळखण्याचा प्रयत्न करीत असतां ते स्पंद नाहींसे झाले आणि निराळ्या आकाराचे स्पंद येऊं लागले. तीन चार मिनिटांत मला तो देवतेचा आकार गोचर झाला व मी तुम्हांला सांगितला." हा प्रयोग त्यांच्या दैनंदिनींत माझ्या स्वाक्षरीनिशीं उतरला आहे.

ह्या गृहस्थांचा एक विशेष असा कीं ह्यांनीं कित्येक वर्षांची स्वतःच्या आयुष्य-क्रमाची दैनंदिनी प्रत्यहीं लिहून ठेवली आहे. त्यांत त्यांनीं वेळोवेळीं जे मानसशास्त्रांतील प्रयोग केले ते ज्यांच्या समक्ष केले त्यांच्या स्वाक्षऱ्यांनिशीं नोंदवून ठेवले आहेत. मेण्डेलचें संशोधन जसें कित्येक वर्षें अज्ञात राहून नंतर जनतेपुढें आलें तसेंच आनंदघनरामांचे हे मानसिक प्रयोग पुढें मागें जनतेपुढें येणें संभवनीय आहे. ह्यांनीं मानसशास्त्राशीं संलग्न असलेल्या अनेक विषयांवर छोटीं मोठीं पंचवीस तीस पुस्तकें लिहिलीं असून त्यांतील स्वप्नमीमांसा, संकल्पसामर्थ्य इत्यादि आठ दहा पुस्तकें प्रकाशित झालीं आहेत.

(३) **योगीराज विनायकबुवा फाटक** हे राहणारे मोरगांवचे. ह्यांनीं आसन व प्राणायाम ह्या दोन अंगांचें अनुष्ठान चांगलें केलें असल्यामुळें ह्यांचें शरीर भव्य, कणखर आणि सर्वसामान्य माणसापेक्षां अधिक तेजस्वी होतें. प्राणायामांत बरीच गति झाली असल्यामुळें पुढील निवेदनांत श्री. राजोपाध्ये ह्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें ते कांहीं प्रयोगही करून दाखवीत असत. योगदर्शनाच्या विभूतिपादांत तिसाव्या सूत्रांत कंठकूपावर संयम सांगितला आहे. हा कण्ठकूप गळ्यांतील घाटीच्या खालच्या भागापासून वर मस्तकांतील ब्रह्मरंध्राच्या तळापर्यंत पसरलेला आहे. हे योगीराज घाटीखालचा भाग आंत नेऊन

कण्ठकूपाचा तळ स्पष्ट दाखवीत असत. अशांसारख्या प्रयोगांमुळें लोकांत ते योगीराज ह्या नांवानें प्रसिद्ध झाले होते. ह्यांच्या भेटीचा योग मीं एकदा साधला होता ; पण वरील दोन अंगांच्या अनुष्ठानामुळें त्यांस जें फल प्राप्त झालें होतें त्या भांडवलावर त्यांनीं व्यापार सुरू केला आहे असें मला दिसून आल्यामुळें मी पुन्हा त्यांची भेट घेण्याच्या नादाला लागलों नाहीं. रा. राजोपाध्यांच्या निवेदनावरूनही त्यांना कोणत्या कारणामुळें कोणती विकृति झाली व तिच्या परिहाराचा उपाय कोणता हें योगीराजांच्या लक्षांत आलें नाहीं असें दिसतें. तसेंच केशरकस्तुरीमिश्रित तेल अंगास चोळण्यासाठीं तयार करण्याकरतां योगीराजांनीं रा. राजोपाध्यांच्याकडे १०० रुपयांची मागणी केली आणि श्री. राजोपाध्ये शंभर रुपये दक्षिणाद्रव्य देऊन परत गेले. ह्यावरूनही योगीराजांचा व्यापार लक्षांत येईल. तथापि हें माझें मत थोड्या अनुभवावरून बनलें असल्यामुळें तें चुकीचें व उपेक्षणीय आहे असें त्यांच्या सांप्रदायांतील वाचकांनीं समजावें.

(४) **श्री. रामचंद्र राजोपाध्ये,** हे प्रस्तुतचा प्राणायामविषयक अनुभव लिहिणाऱ्यांचे वडील. गेल्या दोन तीन शतकांपेक्षां अधिक काळ पूर्वीपासून ह्यांच्या घराण्यांत महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध राजे भोसले ह्यांचें उपाध्येपण चालत आलें आहे. स्वाभाविकच रा. रामभाऊ राजोपाध्ये ह्यांच्या ठिकाणीं शिवाजी-महाराजांच्या कुलाविषयीं जाज्वल्य अभिमान वसत असे ; म्हणून त्यांनीं बाजीराव पेठेंतील स्वतःच्या मोकळ्या मैदानी जागेंत शिवाजी क्लब ह्या नांवाची संस्था स्थापून ती उत्कृष्टपणें चालविली होती. गांवांतील छानछुकी वृत्तीचीं माणसें जशीं 'युनिअन क्लब' मध्यें एकत्र येत तशी ह्या शिवाजी क्लबांत वीर वृत्तीचीं माणसें एकत्र येत असत. ह्या संस्थेंत शिवाजीमहाराजांचा उत्सवही दरवर्षी होत असे. ह्या उत्सवांत एकदां लो. टिळक, दे. भ. शिवरामपंत परांजपे वगैरेंचीं व्याख्यानें झालेलीं आहेत. ही जागा आपली कौटुंबिक गैरसोय सोसूनही येथील 'व्यामाम-मंडळ' ह्या सार्वजनिक संस्थेला अल्प किंमतीला विकत देण्याविषयीं मीं विनंती केली असतां राजोपाध्ये बंधूंनीं व्यावहारिक दृष्ट्या नुकसान व गैरसोय सोसूनही ती मान्य केली आणि अशा रीतीनें आपल्या वडिलांचें चिरंतन स्मारक त्यांनीं करून ठेवलें. रा. रामभाऊ राजोपाध्ये हे सार्वजनिक बाबतींतही चांगलें लक्ष घालीत असत. साताऱ्यांतील 'वृत्तसुधा' ह्या वर्तमान-पत्राचे ते बरेच दिवस सहसंपादक होते व वक्तृत्वोत्तेजक सभेचे चिटणीस होते. जिल्ह्यांतील राष्ट्रसभेच्या चळवळींतही ते भाग घेत असत. १९०८ सालीं तासगांवास तालुका कॉंग्रेस सभा झाली त्याचे ते अध्यक्ष होते.

परिशिष्ट आठवें

प्राणायामासंबंधीं एक अनुभव

लेखक—**गो. रा. राजोपाध्ये**, बी. ए., सातारा

आमचें घराणें मूळचें स्नानसंध्याशील. आमचे आजोबा प्रातःस्नान करून सकाळीं सात वाजतां संध्येला बसले कीं संध्या, ब्रह्मयज्ञ, रुद्र, पवमान व इतर जपजाप्य ह्यांतच त्यांना मध्यान्ह उलटून जात असे. आमच्या वडिलांची स्नानसंध्या इतकी दीर्घ नव्हती, कारण त्यांच्या मागें अनेक व्याप होते. तथापि ईतक्यां व्यापांतूनही त्यांचे आटोपशीर नेमनियम त्यांनीं कधीं चुकूं दिले नाहींत. त्यांचें लक्ष योगसाधनाकडे अधिक होतें. ते आसनें, प्राणायाम प्रत्यहीं नियमानें करीत. कै. नारायण रामचंद्र घमंडे हे योगाचे बाबतींत त्यांचें सहाध्यायी होते. घमंडे यांच्या आसनांचे घेतलेले फोटो त्या वेळीं प्रसिद्ध होते. आमच्या वडिलांनीं पातञ्जलयोगसूत्रांचा सभाष्य अभ्यास केला होता. प्रत्यहीं रात्रीं भोजन झाल्यावर रामविजय, भक्तविजय, दासबोध अशांसारखे ग्रन्थ वाचून घरांतील सर्व मंडळीस ऐकविण्याचा त्यांचा परिपाठ होता. अशा कुळांत जन्म व वाडवडिलांचे आचारविचार ह्यांचा संस्कार माझे मनावर लहानपणींच झाला होता. योगाच्या आठ अंगांतील यम, नियम, हीं जीं दोन पहिलीं महत्त्वाचीं पायाभूत अंगें तीं साधण्यास अशा संस्कारांचा फार उपयोग होतो. विद्यार्थिदशेंतच मलाही योगाचा नाद लागला. सचित्र योगासनांचें पुस्तक घेऊन त्यावरून मी आसनें करूं लागलों. तासगांवचे कै. रामचंद्र विनायक कुलकर्णी (आनंदघनराम) हे योगाभ्यासक होते. ते कांहीं काळ निकटवर्ती असल्यामुळें माझ्या योगाभ्यासांत थोडीशी भर पडली.

हायस्कूलमधील शिक्षण संपल्यावर कॉलेजशिक्षणासाठीं मी पुण्यास गेलों. त्यामुळें योगाभ्यास पुष्कळसा मागें पडला. कॉलेजशिक्षण पुरें झाल्यावर नोकरीचा विचार; पण परकीय सरकारची नोकरी करणें हें देशाभिमानाच्या विरुद्ध आहे, असें लो. टिळकांनीं त्या वेळीं एका व्याख्यानांत सांगितलें व तें पटल्यामुळें व ती करणें यमनियमांच्या विरुद्ध आहे असें मला वाटल्यामुळें मीं सरकारी नोकरीचा नाद सोडला. राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रचार त्या वेळीं जोरांत चाललेला होता. तें शिक्षण कांहीं अंशानें खाजगी शाळांत आपल्यास विद्यार्थ्यांना देतां येईल ह्या इच्छेनें मीं प्रथम वर्ष दीड वर्ष जुन्नर हायस्कुलांत व नंतर भोर हायस्कुलांत नोकरी धरली. स्वतः विद्याभ्यासाच्या कैचींतून सुटून नोकरींत स्थिर झाल्यावर बरेच दिवस बंद पडलेला योगाभ्यास पुन्हा सुरू करण्याचे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले, ते कृतींत उतरण्यास एक गोष्ट कारण झाली. मोरगांवचे योगीराज कै. विनायकबुवा फाटक हे योगाचा प्रचार करीत भोरास आले. त्यांनीं योगावर

कांहीं प्रवचनें करून योगाचे कांहीं प्रयोग करून दाखविले. बोटानें पोट दबलें न जाईल इतकें तें घट्ट करणें, मुखाकडे जाणारा रक्तप्रवाह थांबवून तें पांढरेंफट्ट करणें, इत्यादि त्यांचे प्रयोग होते. शरीर स्वाधीन ठेवणें हा सर्व पराक्रमांचा पाया आहे व तो योगानें साध्य होतो हा त्यांच्या प्रवचनाचा मुख्य मुद्दा होता. योगाभ्यास करण्यास कोण कोण तयार आहेत असा त्यांनीं प्रश्न करतांच त्यांत मीं आपलें नांव दिलें. लवकरच योगाभ्यासकांचा तेथें एक वर्ग बनला. ह्या वर्गास त्यांनीं जे पाठ दिले त्यांत दोन मुख्य होते. एक भस्त्रिकेचा आणि दुसरा कुंभकयुक्त प्राणायामाचा. कुंभक न करतां दोन्ही नाकपुड्यांनीं श्वासप्रश्वास भात्याप्रमाणें एकसारखे कांहीं वेळ पद्मासन घालून चालविणें हा पहिला पाठ होता व एका नाकपुडीनें पूरक करून थोडा वेळ कुंभक केल्यावर दुसऱ्या नाकपुडीनें रेचक करणें आणि तसेंच पुन्हा उलट रेचक केलेल्या नाकपुडीनें पूरक करून कुंभक केल्यावर प्रथम पूरक केलेल्या नाकपुडीनें रेचक करणें, ह्याप्रमाणें कांहीं वेळ करीत राहणें हा दुसरा पाठ होता. प्राणायामांत पूरक, कुंभक, रेचक यांच्या मार्गाचें प्रमाण १:४:२ असें अनुक्रमें राहावयाचें असतें, त्याकरतां गायत्रीमंत्रजपाची योजना होती. ॐयुक्त तीन व्याहृति हा एक भाग, नंतर मुख्य मंत्राचे प्रथम आणि द्वितीय चरण हा दुसरा भाग आणि तिसरा चरण हा तिसरा भाग अशा भागांनीं गायत्रीमंत्राचा मानसिक जप पूरक, कुंभक, रेचक ह्यांत अनुक्रमें केला असतां वरील प्रमाण अनायासें साधलें जाऊन गायत्रीमंत्रजपफलप्राप्तिही होते असा त्यांचा उपदेश होता. ह्याप्रमाणें माझा अभ्यास वर्ष दोन वर्षे चालू होता. आंतील वायूची बाहेर जाण्याची गति थांबवणें, तसेंच बाहेरील वायूची आंत जाण्याची गति थांबविणें, हाही प्राणायामाचा एक प्रकार आहे. विनायकबुवांच्या पाठांत हा प्रकार सांगितला नव्हता. तथापि त्याचाही मीं थोडा थोडा अभ्यास केला.

असें चाललें असतां "बुद्धिः कर्मानुसारिणी" ह्या न्यायानें मला एक विलक्षण बुद्धि सुचली. प्रथम पहिल्या पाठांतील भस्त्रिका करावयाची, नंतर उलट सुलट नाकपुड्यांनीं नुसते पूरक रेचक, कुंभक न करतां करावयाचे आणि मग दुसऱ्या पाठांतील प्रमाणबद्ध प्राणायाम करावयाचा, असा अभ्यासाचा क्रम होता. ह्यांतील उलटसुलट नाकपुड्यांनीं नुसते पूरक रेचक जे करावयाचे ते शक्य तितकें दीर्घ करावयाचे असा नियम असतांना मला ते एके दिवशीं ऱ्हस्व करण्याची भलतीच लहर आली व तसे ऱ्हस्व पूरक रेचक उलटसुलट नाकपुड्यांनीं मीं चारपांच वेळ केले. पहिला पूरक शक्यतोंवर वायु आंत घेऊन लगेच उलट नाकपुडीनें रेचक केला. अर्थात् तो रेचकही ऱ्हस्व झाला. पुन्हा त्याच उलट नाकपुडीनें पूरक केला तो पहिल्या पूरकापेक्षां ऱ्हस्व झाला. असें चारपांच वेळ केलें असतांना पूरक रेचक उत्तरोत्तर ऱ्हस्व

ऱ्हस्व होत गेले. मग हे प्रकार आपोआपच थांबला. पूरकाला वायु तर खेचतां येईनासा झाला. श्वासप्रश्वास दोन्ही कह्यांतून गेले. त्यांच्या स्वाभाविक सञ्चनगतीपेक्षां ते ऱ्हस्वच झाले. शरीरांत अस्वस्थता उत्पन्न झाली. नाडीचे ठोके वाढले. हृदयाचे ठोके भासमान होऊं लागले. छातीखांदे हे भाम आंतून जखडल्यासारखे झाले. विसंवादित्व निर्माण झालें. योगाभ्यासाची भाषाच बंद झाली. ह्या आपण होऊन ओढवलेल्या आपत्तींतून निसटावयाचें कसें हा विचार येऊन पडला. वायु आंत अडकल्यासारखा वाटला. तो ढेकरांच्या रूपानें बाहेर पडूं लागला. पण शरीराला कोणतेही थोडेबहुत श्रम झाले तरी त्यानें आंतील वायूची गति विस्कळित होऊन तो हृदयाला धक्के देऊं लागला. हृदयकंप (Palpitation) वाढले. अग्नि प्रदीप्त झाला. दूध, तूप, गहूं, अशा अन्नाशिवाय स्वस्थता वाटेनाशी झाली. रोजचे व्यवसाय करून फिरावयास जाणें, इत्यादि नित्याचा कार्यक्रम मीं चालूच ठेवला पण शक्तीचा एकसारखा ऱ्हासच होत चालला. मध्यंतरीं एकानें सांगितलें कीं वायूची गति ऊर्ध्व होते, त्यावर शीर्षासन करावें व ढेकर येतात ते आंतल्या आंत दाबावे. पण ह्यानें उलटच परिणाम झाला. वायूचे धक्के हृदयावर अधिक जोरांत बसूं लागले. मग असें करणें सोडून दिलें. प्राणायामाची वरील विपरीत क्रिया मीं १९०९ सालीं केली. १९१५ सालीं भोर सोडून मी इंदूरला गेलों. फिरावयास गेलों असतां परत येतांना हृदयावर वायूचे धक्के इतके जोरांत बसूं लागले कीं पुढें पाऊलच टाकवेना. मग बरोबरीच्या मनुष्यानें मला टांग्यांतून घरीं पोहोचविलें. श्वासप्रश्वास भरभर जोरानें होऊं लागले. निजलेले उठून बसणेंही सहन होईनासें झालें, बोलणें बंद झालें, शरीरावर वरचेवर रोमांच येऊं लागले. शरीराचे अवयव तुटकतुटक, मध्यें कांहीं संबंध नाहीं, असे भासूं लागले. डॉक्टरांच्या औषधाचा ह्यावर कांहीं उपयोग होण्यासारखा नाहीं हें मला माहीत होतें. इतर मंडळींच्या आग्रहास्तव मी औषध घेऊं लागलों. मात्र काय विकार आहे हें डॉक्टरांना कळणें शक्य नव्हतें तरी ते औषध देत आणि इतरांच्यासाठीं त्यांनीं मला स्निग्ध अन्न देऊं नका असें घरच्या मंडळींना सांगितलें, पण त्यावांचून निभावयाचें नाहीं असें मीं खुणांनीं व्यक्त केल्यावरून घरच्या मंडळींनीं डॉक्टरांचें सांगणें न जुमानतां तें मला देण्याचें चालू ठेवलें.

इंदूर येथील कांहीं योगाभ्यासी लोकांना आणून त्यांना माझी प्रकृति दाखविण्यांत आली. पण कोणालाही कांहीं निश्चित उपाय सांगतां येईना. इतकें झाल्यावर ईश्वराला शरण जाणें हा एकच उपाय मला वाटला. मीं अंथरुणावर पडल्यापडल्या ईश्वराचें चिंतन केलें व माझे श्वास प्रश्वास वेडेवाकडे चालले होते त्यांवर मनाचा संयम केला तोंच त्यांची जलदगति किंचित् मंद होऊं लागल्याचें मला वाटलें. ही गति थोडी मंद झाली कीं संयम वाढवावयाचा व तो वाढला कीं गति कमी कमी व्हावयाची असा क्रम सुरू झाला. पण शरीराची

कोणतीही हालचाल झाली कीं लगेच ती गति वाढावयाची असा प्रकार होऊं लागला. एकीकडून शरीराच्या हालचाली व दुसरीकडून संयमाचा श्वास व प्रश्वास ह्यांच्या गतीवर उलटसुलट परिणाम होत होत संयमाचा जोर वाढण्यास सहा महिने लागले. इतक्या कालावधींत मी घरांत व थोडा घराच्या बाहेर हिंडूंफिरूं लागलों. संयम जसजसा वाढूं लागला तसतसा कोंडलेला व वरचेवर कोंडणारा वायु प्रत्यहीं शेकडों ढेकरांनीं बाहेर पडूं लागला. प्रथम बोलतां व अंथरुणावर बसतां येऊं लागलें. पुढें उभें राहतां येऊं लागलें व नंतर चालतां, फिरतां येऊं लागलें. कोणत्याही हालचालीपेक्षां बोलण्याचे श्रम कमी, पण तेवढ्याला जो श्वासाचा विरोध लागतो तो देखील सहन होईना व त्यामुळें बोलणें पुन्हा बंद झालें. बोलतांच येईनासें झालें. परन्तु मौज अशी कीं बोलण्यापेक्षां गिळतांना श्वासाचा विरोध अधिक लागत असतांना गिळतांना मात्र तो आपोआप होई. कदाचित् बोलतांना हृदयावर आघात होत असल्यामुळें बोलतां येत नसावें व गिळतांना तसा होत नसल्यामुळें गिळतां येत असावें, असेंही असेल. असो. वरील दुर्धर-प्रसंगांतून एकदाचा निसटून मी साताऱ्यास आलों.

इंदुरास उठून चालतां येऊं लागल्यापासून वरील प्रकारचा संयम मागें पडलां व शरीराच्या हालचाली वाढल्या. ह्याचा परिणाम सूक्ष्म रीतीनें श्वासप्रश्वासांची गति पुन्हा वाढविण्यांत होऊं लागला; पण तो लक्षांत आला नाहीं. वरील प्रसंगांतून आपण कायमचे सुटलों असें वाटून मी पुन्हा फिरावयास जाण्याचा कार्यक्रम पूर्ववत् चालू केला. त्याचा परिणाम थोडाथोडा जाणवूं लागला. एके दिवशीं इतर मंडळींच्या बरोबर फिरावयास गेलों असतां त्यांच्या आग्रहानें व थोडेंसें आपल्या मनानेंही टेकडीवर चढून गेलों. कसातरी घरीं परत आल्यावर पुन्हा इंदूरप्रमाणें—त्याहून जास्तीच उग्र प्रकार झाला. पुन्हा त्याच आपत्तीनें दुसऱ्यांदा अधिक तीव्र स्वरूपानें गांठलें, तिनें मला पुन्हा अंथरुणावर खिळवून टाकलें. माझी वाचा बंद केली. मागील खेपेला घास गिळतां येत असे तोही आतां येईनासा झाला. हालचाली पूर्वीपेक्षां मर्यादित झाल्या. श्वासांची व नाडीची गति वाढली. औषधावर माझा भरंवसा नव्हताच व घरच्या मंडळीचाही कमी झाला होता; पण कांहींतरी उपाय केला पाहिजे म्हणून वैद्यांचें व डॉक्टरांचें एकामागून एकानें औषध चालू केलें. पुढें कोणाला कल्पना सुचली कीं विनायकबुवा फाटक ह्यांना बोलावून आणावें व त्यांच्याकडून उपचार करावा. विनायकबुवा मोरगांवास होते त्यांना बोलावणें पाठविलें व ते चार पांच दिवसांत आले. त्यांनीं एकदोन दिवस हातापायांच्या कांहीं शिरा दाबल्या व चोळल्या. परंतु त्याचा कांहीं उपयोग न होतां मला त्याचे अधिकच श्रम झाले व मीं मान टाकली. मागील खेपेला श्वासप्रश्वासावर मनाचा संयम करण्याचा प्रयोग केला होता, तो आतां करून पाहाण्याचें मनांत आलें. पण तोही

होईनासा झाला. कोणताही विचार करणें हेंही सहन होईना. माझें ईश्वराचें स्मरण मात्र चालू होतें. त्याचें चिंतन मला करतां येत नव्हतें. मला मोरगांवास घेऊन या असें सांगून विनायकबुवा निघून गेले. जातांना त्यांनीं एक गोष्ट मात्र सांगितली कीं माझे श्वास तोंडानें चालू होते ते मीं नाकानें करावेत. ही गोष्ट मला माहीत होती पण नाकानें श्वास घेण्यासोडण्याची मला शक्तीच नव्हती. तथापि अगदीं सूक्ष्म कां होईना तसा प्रयत्न करण्याचें विनायकबुवांचे सांगण्यावरून माझे मनांत येऊन ईश्वरस्मरणपूर्वक मीं तसा प्रयत्न केला. त्याबरोबर श्वासगतीला कलाटणी मिळाली. नाकानें श्वास घेण्याकरतां किंचित् तोंड दाबतांच तें लगोलग उघडें पडलें. पण पुन्हा पुन्हा दाबत असतां अधिक अधिक काळ मिटतां येऊं लागलें. कोंडलेला वायु अधिक अधिक ढेकरांच्या वाटेनें बाहेर पडूं लागला. ईश्वराचें स्मरण अधिक काळ टिकून त्याला चिन्तनाचें स्वरूप येऊं लागलें. हातापायांच्या बोटांच्या, मानेच्या व हातापायांच्या विलक्षण हालचाली होऊं लागल्या. तोंडावाटे अर्थशून्य अशीं कांहीं तरी अक्षरें आपोआप थोडीं थोडीं बाहेर पडूं लागलीं. कधीं कधीं ईश्वरनाम बाहेर पडे. इतरांना ही तऱ्हा फार विलक्षण वाटली; पण मला त्यापासून थोडा थोडा आराम वाटूं लागला. माझ्या विलक्षण तऱ्हेमुळें माझा प्रकृतिविघडतन्त्र आहे असें वाटून घरच्या मंडळींनीं मला मोरगांव येथें नेण्याचें ठरविलें. माझी प्रकृति सुधारत असल्यामुळें मोरगांव येथें जाण्याचें कारण नाहीं व उपयोग नाहीं असें मीं खुणांनीं सुचविलें. कारण मला बोलतां येत नव्हतें. पण माझें कोणींच ऐकलें नाहीं. मला मोटार, रेल्वे व डोली ह्यांत उचलून, बसवून मोरगांवला नेण्यांत आलें. माझेबरोबर चारपांच मंडळीही मोरगांवला राहिली. आम्ही तेथें स्वतंत्र बिऱ्हाड करून महिना दीड महिना मोरगांवास राहिलों. विनायकबुवांनीं तेथें कांहींच उपचार केले नाहींत, माझ्या क्रमानें माझी प्रकृति सूक्ष्म रीतीनें सुधारत होती. एके दिवशीं ते माझ्याकडे येऊन त्यांनीं असें सुचविलें कीं माझ्या अंगाला मर्दन करण्यास केशर, कस्तुरी, अशीं मूल्यवान् द्रव्यें घालून तेल सिद्ध करावें लागेल आणि त्याकरितां शंभरसव्वाशें रुपये खर्च येईल. ह्याचा अर्थ आम्ही समजलों आणि त्यांची पूजा केली तींत त्यांस शंभर रुपये दक्षिणा घालून आम्ही मोरगांवाहून निघून साताऱ्यास परत आलों. साताऱ्यास आल्यावर माझा क्रम चालूच होता. ईश्वरस्मरण आणि आंतून प्रेरणा होतील त्याप्रमाणें अंतर्बाह्य शारीरिक हालचाली हा त्याचा मुख्य भाग होता. ह्या हालचाली पाहून मला वेडच लागलें आहे असें इतरांस वाटे. आमच्या शेजारीं एक सबजज्ज राहत होते, त्यांनीं असे वेडेंचार करण्याबद्दल माझी बरीच निर्भर्त्सना केली, पण तिकडे लक्ष देऊन माझें चालण्यासारखें नव्हतें; कारण वरील अभ्यासक्रमाशिवाय मला गत्यंतरच नव्हतें. मी थंड पाण्यानें स्नान करीत असें आणि निरसें दूध मात्र शेर दोन शेर रोज घेत असें; दुसरें कांहीं घेत नसें. हाच माझा आहार कित्येक दिवस

होता. अंतःप्रेरणेनें मी सुधारत चाललों आणि तीवर माझा विश्वास बसूं लागला. साधारण बरें होण्यास मला जवळजवळ वर्ष लागलें.

कारणापुरता बरा झाल्यावर मीं १९१८ ह्या वर्षी सातान्यांतील विमा कंपनींत नोकरी धरली. मी ज्या अभ्यासानें पहिल्या प्रसंगांतून निसटलों तो पुढें सोडून दिला, म्हणून दुसऱ्या प्रसंगांत सांपडलों. आतां ज्या अभ्यासानें मीं दुसऱ्या प्रसंगांतून निभावलों, तो न सोडण्याचें मीं ठरविलें. रोज सकाळ संध्याकाळ तास दोन तास निवान्त एकटें बसून ईश्वरचिन्तन करावयाचें आणि आंतून प्रेरणा येतील त्याप्रमाणें शरीराच्या अवयवांची अंतर्बाह्य हालचाल करावयाची असा मीं नियम केला. शरीराच्या सर्व दिवसभर कराव्या लागणाऱ्या इतर आवश्यक हालचालींमुळें प्राणवायूंच्या गतींत जो बेतालपणा येई तो ह्या नियमित प्रयोगानें कमी होऊन थोडथोडा अधिकाधिक समतोलपणा तींत येऊं लागला. पुन्हा मीं रोज फिरावयास जाण्यास प्रारंभ केला, पण आतां हें फिरणें आटोक्याच्या बाहेर जाऊं न देण्याचें मीं ठरविलें. रोज विमाकचेरींत जाऊन पुढें आलेलें काम करावयाचें, थोडेंसें फिरावयास जावयाचें आणि दोन वेळ वरीलप्रमाणें प्रयोग करावयाचे, हा माझा नित्यक्रम होऊन बसला. ह्याप्रमाणें बारा वर्षें व्यतीत झालीं. पुढें घरच्या आणि बाहेरच्या मंडळींबरोबर काशी-यात्रेला जाण्याचा योग आला. ह्याच्या पूर्वी मी कलकत्त्याला जाऊन आलों होतों. काशीयात्रेंत प्रयाग, काशी, गया, मथुरा, आग्रा, दिल्ली, हरिद्वार, जयपूर, सिद्धपूर, अजमीर, पुष्कर, नाथद्वार, उदेपूर, इन्दूर, इत्यादि ठिकाणीं जाऊन आलों. ह्या यात्रेंत सुमारें तीन महिने गेले. एवढ्या अवधींत माझा वरील नियम अगदींच सुटला आणि प्रवासांत चालणें वगैरेच्या शारीरिक हालचाली माझ्या अल्प प्रमाणापेक्षां फारच वाढल्या. यात्रेहून परत आल्यावर सातान्यांत प्लेग सुरू झाला त्यामुळें बाहेर खेड्यांत राहण्यास जावें लागलें. तेथून रोज सातान्यास जाण्यायेण्यास मोटारीची सोय होती, परंतु जाण्यायेण्यांत व त्याच्या व्यवधानांत अधिक वेळ खर्च होऊन, वरील प्रयोग मीं पुन्हा सुरू केला होता तरी त्याला फारच कमी वेळ मिळूं लागला. थोडथोडें फिरणेंही मी पुन्हा चालू केलें, पण प्रमाणाबाहेर झालेल्या वरील हालचालींचा परिणाम मला पुन्हा जाणवूं लागला, तो कमी करण्यास माझा रोजचा अल्पकालिक प्रयोग पुरा पडला नाहीं. एके दिवशीं वादाच्या भरांत मोठ्यानें बोलत असतां एकदम आवाज बंद होऊन बोलतां येईनासें झालें व पुढें दोनतीन दिवसांत चालतां येईनासें झालें! आपत्तीचा हा तिसरा प्रसंग! पुन्हा अंथरूण धरलें, पुन्हा श्वासप्रश्वासांची अनावर जलद गति, पुन्हा हृदयाची धडधड, पुन्हा सर्व कांहीं तोच प्रकार! पहिल्या प्रसंगांतल्याप्रमाणें श्वासप्रश्वासांवर मनाचा संयम करून पाहावा तर तो होईना. दुसऱ्या प्रसंगांतल्याप्रमाणें नाकानें श्वास घेण्याचा सूक्ष्म प्रयत्न करावा तर तोही अशक्य! ईश्वरस्मरण चालू होतें; तरी वरील उपद्रव

कमी होईनात. हा तिसरा प्रसंग तीव्रतम वाटला. श्वासाची गति इतकी वाढली कीं प्राण आतां निघून जातात असें झालें. नुसतें ईश्वरस्मरण ह्या वेळीं तितकेंसें उपयोगीं पडेना. लहानपणापासून माझी रामावर विशेष भक्ति होती. तो राम मला ह्या वेळीं आठवला आणि मी मनांतच रामाला आर्तपणें हाक मारली. त्याबरोबर माझ्या हातांची अशी हालचाल झाली कीं माझे प्राण बाहेर जाण्याचे थांबले असें मला वाटलें. मी मनांत एकसारखा रामनामाचा जप करूं लागलों; तों तों माझे प्राण अधिक अधिक ताब्यावर येऊं लागले. पुन्हा अंतःप्रेरणेनें शरीराच्या अंतर्बाह्य हालचाली सुरू झाल्या. त्या सर्व दिवसभर चालू असत. त्या पुऱ्या पडेनात म्हणून रात्रीही त्या चालू असत, पण ह्यामुळें झोपेला व्यत्यय येईल म्हणूनच जणूं काय एक दिवस एक रात्र व पुन्हा दुसरा दिवस अशा हालचालींत गेल्यावर दुसऱ्या रात्री झोप लागे. ह्याप्रमाणें दिवसभर हालचाली होऊन एक रात्र हालचालींची व दुसरी झोपेची अशी होऊं लागली. मेंदूवर इतका परिणाम झाला कीं हा मी कीं तो मी असा कधीं कधीं भ्रम होई! वेडच तें! पण मीं ईश्वरस्मरण सोडलें नाहीं व अशा वेडांतूनही पार पडलों. एरवीं श्वासप्रश्वासाची गति अनिवार, पण खाण्याच्या वेळेपुरती ती आपोआप निरुद्ध होई. दोन वेळेशिवाय कांहींएक खावयाचें नाहीं हा माझा नियम जवळजवळ पन्नास वर्षें चालू आहे. ह्या नियमांत वर्षांतून एखादे वेळींच ह्या नियमाचा भंग झाला असेल किंवा नसेलही! खाण्याच्या वेळीं श्वास आपोआप निरुद्ध होण्यास ह्या नियमाचा कदाचित् उपयोग झाला असेल. वरील तिसरा प्रसंग खेड्यांत असतांना घडला. त्यानंतर मीं घरीं राहण्यास आलों. सुमारें सहा महिन्यांनीं मी पूर्ववत् साधारण बरा होऊन आपल्या कामावर जाऊं लागलों. ह्यानंतर मीं बाहेर फिरावयास जाणें बंद केलें. सकाळसंध्याकाळ रामनामस्मरण करीत अंतःस्फूर्तीनें शरीरावयवांचें अंतर्बाह्य संचालन करीत तास दोन तास घालवूं लागलों. १९३९ सालीं मी सेवानिवृत्त झालों.

शरीरांत अनंत नाड्या असून त्यांत डावी व उजवी ह्या दोन व मधली एक अशा तीन मुख्य नाड्या आहेत. ह्याशिवाय इतर अनेक लहानलहान नाड्या आहेत. प्राण ऱ्हस्व करण्याच्या माझ्या भलत्याच क्रियेनें मधली एक सोडून बाकीच्या सर्व नाड्यांची गुंतागुंत झाली ती इतकी कीं उजव्या हाताच्या मधल्या दोन बोटांना सूज आली होती. पोट इतकें नाजुक झालें कीं त्याला बोटाचा स्पर्शही सहन होईना. ही गुंतागुंत मला आंतूनही भासत होती. ती उकलण्याचा मार्ग दुसऱ्या कोणालाच नव्हे तर माझा मलाच अगम्य होता. अंतःप्रेरणा हेंच ती उकलण्याचें साधन होतें व ती प्रेरणा मला ईश्वरशरणागतीनें झाली. अंतःप्रेरणेनें मधल्या नाडीच्या द्वारा इतर नाड्या खेचून आणून श्वासाची गति थोडथोडी दीर्घ दीर्घ करीत नेली. मानेपासून हातापायांच्या बोटांपर्यंत डाव्या-उजव्या बाजूला जे सांधे आहेत त्यांपैकीं एका बाजूच्या एखाद्या सांध्यांत किंवा

कधीं कधीं त्याच्या जोडीला दुसऱ्या बाजूच्या एखाद्या सांध्यांत अंतःप्रेरणेनें संचालन होऊन ती गुंतागुंत उकलत असे आणि ती मला भासमान होत असे. पोटाच्या नाड्यांत हालचाल होऊन गुंता उकलण्यास पुष्कळ दिवस लागले. हालचाल होणाऱ्या सांध्यांत वरचेवर बदल होई, त्याचप्रमाणें त्यांच्या दिशांत वर, खालीं, डावीउजवीकडे असाही बदल होई आणि शरीराच्या ज्या आसनावर त्या होत त्यांतही बदल होई. कधीं कधीं नाकानें व कधीं कधीं तोंडानें आपोआप भस्त्रिका होई व कधीं कधीं तोंडांतून अर्थशून्य शब्द बाहेर पडत. हालचालींचे असे अनेक प्रकार होऊन गुंतागुंत उकले व त्यानंतर शेंकडों ढेकर येऊन अडकलेला वायु बाहेर पडे. तात्पर्य, ह्या हालचाली कां व कशा करावयाच्या ही गोष्ट बुद्धीला अगम्य होती. अन्नाच्या बाबतींत वरचेवर पालट कोणते व कसे करावयाचे ही बुद्धि मला आपोआप सुचे व ते करून माझी प्रकृति ठीक राही. शरीरांत कोठें दुखूं लागलें तर तें दुःख अशा हालचालीनेंच कमी होई. शोक, क्रोध, इत्यादिक मानसिक विचार उत्पन्न करणारे प्रसंग येऊन ते ते विकार उत्पन्न होत, परंतु आपोआप असे कांहीं विचार सुचत कीं त्यांनीं ते विकार शांत होत. ईश्वराचें स्मरण करून हालचाली सुरू झाल्यावर लक्ष दुसरीकडे गेलें तर थोड्या वेळानें त्या बंद पडत. पुन्हां स्मरण केल्यावर त्या पुन्हा चालू होत. नुसत्या ईश्वरस्मरणानें वरील शारीरिक–मानसिक परिणाम होत. पण त्यापेक्षां ते स्मरणभक्तियुक्त विनम्र अंतःकरणानें केले तर ते परिणाम अधिक उत्कटतेनें होत. कधीं कधीं आपल्याला कोडें वाटणारे प्रश्न आपोआपच सुटत. गायत्रीमंत्रांतील " धियो योनः प्रचोदयात् " ह्याचा हा सर्व एकप्रकारें मात्र अनुभव आला. ईश्वराच्या मोघम स्मरणापेक्षां त्याच्या नामस्मरणानें–रामनामस्मरणानें–हा अनुभव अधिक प्रचीतीस आला. नाम व नामी ह्यांत भेद नाहीं. नाम तोच राम–ईश्वर–अशी भावना मीं ठेवली. बुद्धींत प्रेरणा देणारें सवित्याचें–ईश्वराचें ' भर्ग ' म्हणजे तेज त्याच्या नांवांत आहे, असा मला प्रत्यय आला.

प्राणानें मन जिंकण्याकरतां प्राणायामाची योजना आहे. मन जिंकण्यापेक्षां प्राण जिंकणें सोपें ! मनापेक्षां प्राणावर मनुष्याचा जय अधिक, पण, प्राणानें मन जिंकण्याच्या उद्योगांत मी प्राणांवर थोडाबहुत असलेला जय गमावून बसलों. तो गमावलेला जय मिळवणें हें माझें पहिलें काम होऊन बसलें. तो मिळविण्यास मनाशिवाय अन्य साधन नाहीं. पण मनाचा साधन म्हणून उपयोग करण्यास मनाला तरी कोठें सामर्थ्य होतें? अशा स्थितींत सर्व सामर्थ्याचें उगमस्थान जो ईश्वर त्याचा आश्रय करण्यावांचून सोय नव्हती. ' ईश्वरप्रणिधान ' हें समाधीचें बलवत्तर साधन म्हणून सांगितलें आहे, पण मला साधनाचा प्राणजयाकडे उपयोग करावा लागला. ईश्वर, ह्या वाच्याचा प्रणव ॐ कार हा वाचक आहे. ' वाच्य ' तोच वाचक व वाचक तोच वाच्य !

प्रणिधान म्हणजे ॐ कार जप व त्याच्या अर्थाचें चिन्तन. ॐ जप व रामनाम जप ह्यांत विशेष भेद नाहीं. ॐ काराचा जप व त्याच्या अर्थाचें चिंतन ज्ञानाला पोषक आहे. तर रामनामजप व त्याच्या अर्थाचें चिंतन भक्तीला पोषक आहे. भक्ति ही ज्ञानाची जननीच आहे. रामनामजप हें साधन मला गमावलेला प्राणजय मिळविण्यास उपयोगीं पडलें. तेंच समाधीपर्यंतच्या पुढील पायऱ्या जिंकण्यास उपयोगीं पडेल असा मला विश्वास वाटतो.

वेदान्ताच्या अभ्यासानेंच ज्ञानप्राप्ति होते. पण भक्ति नसेल तर नुसत्या बुद्धीला पटणाऱ्या ज्ञानानें तरणोपाय होत नाहीं. तें ज्ञान विज्ञानसहित–अनुभवयुक्त असलें तरच तें मोक्षाची प्राप्ति करून देतें. हा अनुभव भक्ति आणून देते; म्हणून भक्तीला महत्त्व आहे व तें योगशास्त्रालाही मान्य आहे. मोक्ष ही कोठून बाहेरून मिळविण्याची वस्तु नव्हे; ती आत्म्याची मूळ प्रकृतीच आहे. पण चित्तवृत्तींनें तीवर आवरणविक्षेप उत्पन्न होतात. त्या चित्तवृत्तींचा निरोध म्हणजेच योग! तो केला असतां मोक्ष हें मूळचें आत्म्याचें सिद्धस्वरूप तें अनुभवसहित प्रगट होतें. चित्तवृत्तीचा निरोध झाल्यानें तिच्या योगानें झालेले आवरण–विक्षेप दूर होऊन ईश्वर व जग हे समुद्र व तरंग ह्यांप्रमाणें भासूं लागतात व सर्वत्र चिद्विलास प्रत्ययास येतो. चित्त किंवा मन हें चंचल आहे. जड विषय व चैतन्य ईश्वर ह्यांमधील तो दुवा आहे. तें विषयांकडे वळलें असतां चंचल होतें. त्याचा वृत्तिनिरोध करून त्याची चंचलता मोडण्यासाठीं तें चैतन्य ईश्वराभिमुख करणें हा राजमार्ग आहे. ईश्वर हा स्थिर व चैतन्यमय असल्यामुळें तेथें मन एकाग्र केल्यानें तें स्थिर होऊन तेथें लीन होतें, हें कार्य भक्ति करते. ही भक्ति जितकी प्रेमयुक्त अनन्य असेल तितक्या मानानें मन मधल्या सुषुम्ना नाडींत प्रवेश करून समाधिसुखाचा अनुभव घेतें. भक्ति आणि योगसमाधि ह्यांचा हा असा संबंध आहे.

आधुनिक जग भौतिक सुधारणा व उत्क्रान्तिवाद ह्यांनीं भरलेलें आहे. उत्क्रान्तिवादाप्रमाणेंच जगाची पूर्णावस्था व तशीच मानवाची पूर्णावस्था अद्याप सिद्ध व्हावयाची आहे. म्हणजे उत्क्रान्तिवाद्याचा ईश्वर पुढें कव्हां तरी सिद्ध व्हावयाचा आहे. अर्थात् तो सिद्ध झाल्यावर उत्क्रान्ति संपणार म्हणजे जगाची गति संपणार! ह्या वादांत दोन आपत्ति निष्पन्न होतात. ईश्वर असिद्ध असल्यामुळें मानवापुढें त्याचें ध्येयच राहत नाहीं. मानव हा ध्येयशून्य राहतो. म्हणून तो भौतिक सुधारणेच्याच मागें लागून कलह, युद्धें, महायुद्धें ह्यांच्या द्वारा जगाच्या नाशास कारण होतो. दुसरी आपत्ति अशी कीं युद्धें, महायुद्धें ह्या मार्गानें ईश्वर सिद्धच होऊं शकणार नाहीं. ह्या मार्गानें जें काय सिद्ध होईल तें झाल्यावर जगाची गतीच खुंटणार असल्यामुळें तें ध्येय म्हणून मानण्यास कोणीच उरणार नाहीं व तें ध्येयही अनिष्टच होईल. सारांश, आधुनिक जगाची

दृष्टि चुकलेली आहे. ईश्वर हा स्वयंसिद्ध आहे हैंच खरें ! आर्य संस्कृतीचें हें तत्त्व आहे. आर्यसंस्कृतीनें ह्या स्वयंसिद्ध परिपूर्ण ईश्वराचें ध्येय मानवापुढें ठेविलें आहे. हें ध्येय साधुसंतांनीं आत्मसात् करून अनुभवून दाखविलें आहे. हें ध्येय मानवांना तारक झालें आहे व पुढेंही होईल. हें जगाला कल्याणाच्या मार्गाला नेणारें आहे.

माझ्यावर ज्या आपत्ति आल्या त्यांनीं मला ऐहिक व्यवहारांत मागें खेचलें पण त्यांनीं आत्मश्रेयाचा निश्चित मार्ग अनुभवास आणून दिला ह्यांत मी समाधान मानितों. "तुझे नामीं रामा। दिननिशि मम प्राण जडला ॥" ही स्थिति अल्पांशानें कां होईना मला ह्या प्रसंगानें प्राप्त करून दिली.

तेव्हां रामनामजपाचा व त्याबरोबर योगशास्त्रांत उपदेश केलेल्या साधनांचा प्रचार सर्वत्र वाढो व तो सर्वांना कल्याणकारक होवो अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करून हे अनुभवाचे चार शब्द संपवितों.

गोविंद रामचंद्र राजोपाध्ये

सातारा, रंगपंचमी, शक १८७०